4-شەڕو ئاشتی: هەردوکیان کوێرەوەری

1-هەڵگیرسانی یەکەمین جەنگی جیهانی

تـەرازوی ئەو((هاوسـەنگی هێـز))ەی ماوەیـەکی درێـژ ئاسایشـی نێـوان دەوڵەتــە گــەورەکانی ئــەوروپای راگــرت بــو، دوای تــەواوبونی یــەکگرتنی نەتـەوەیی ئاڵمـانیو ئیتـاڵیو پێشـکەوتنی خێـرای پیشەسـازی ئاڵمانیـاو ئەمریکا، بەجۆرێکی بنـەڕەتی تێکچـو. دەوڵەتـە ئیمپریالیسـتیە بـەهێزەکان ئەیان ویست پارێزگاری دەسکەوتە کۆنـەکانی خۆیـان بکـەنو دەوڵەتـە تـازە پێشکەوتوەکانیش ئەیان ویست سەرلەنوێ، بە پێی گۆرانی تەرازوی هێزەکـان، دنیـا دابـەش بکرێتـەوە. دەوڵـەتانی ئـەوروپی کـەوتە بونـە خۆبـەهێزکردنو بۆربۆرێنی خۆچەکدارکردن، چونکە هەمویان چـاوەڕێی هەڵگیرسـانی جـەنگیان ئەکرد.

رۆژی 28ی ژوئینی 1914 وەلیعەهدی نەمسـەو هاوسـەرەکەی لەسـیراجیفو کوژران.

نەمسە ئەمەی کردە بەهانـە، پـاش دوڕۆژ جـەنگی لـەدژی دەوڵـەتی سـیرب راگەیاند.

روسیەش، کەخۆی بە پارێزەری گەلانی سلاڤی دائەنا، بۆ پشتیوانی لەسیرب هێزەکانی خۆی سازدا، جەنگی دژی نەمسە راگەیاند.

پاش چەند رۆژێ ئاڵمانیـاش بـۆ پشـتیوانی لەنەمسـە جـەنگی دژی روسـیا راگەیاند.

ئەڵمانیاش دژی فەرەنسەو بەلچیك جەنگی راگەیاند.

بەریتانیاش جەنگی دژی ئاڵمانیا راگەیاند.

هەر لەو رۆژانەشدا ژاپۆن جەنگی لەدژی ئاڵمان راگەیاند.

ئاگری شەڕ سەرانسەری ئـەوروپای گرتـەوەو دەوڵـەتانی هاوبەشـی جـەنگ دابەش بون بەسەر دو بەرەدا:

بەرەی دەوڵەتانی ناوەند، کە پێك هات بو لەئاڵمانیاو نەمسـەو دوایـی تـر توركیاش.

بەرەی دەوڵەتانی پێکهاتو، کەبریتی بو لەبەریتانیاو روسیاو فەرەنسەو لەکۆتایی جەنگدا وڵاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکاشیان چوە پاڵ.

ئەگەرچی مەیدانی سەرەکی بەلادا خستنی جەنگ ئەوروپا بو، بەڵام ناوچەکانی رۆژهەڵاتی نزیك و ناوەراست بۆ هەردولای جەنگ، لەروانگەی ستراتیجییەوە گرنگییەکی ژیانییان هەبو، هەردولا پێیان وابو، لەدەس دان یا دەس گرتن بەسەر ئەم ناوچەیەدا ئەتوانێ کارێکی کاریگەر بکاتە سەر چارەنوسی گشتی جەنگ[1]. لەبەرئەوە هەم ئەڵمانیاو هاوپەیمانەکانیو، هەم ئینگلیزو هاوپەیمانەکانی بەهەمو رێگەیەك هەوڵی تێوەگلاندن یا ئەگەر نەتوانرێ بێلایەن کردنی تورکیاو ئێرانیان ئەدا.

1/1 تورکیا: سەرەتا بێلایەنیو، سەرەنجام بەشداری تەواو

لەکاتی هەڵگیرسانی یەکەمین جەنگی جیهانیدا، محەمەدی 5هەم سوڵتانی عوسمانیو، سعید حلیم پاشا سەرۆوەزیرانی بابیعالی بو، بەڵام دەسەڵاتی راستەقینە لەدەس سەرکردەکانی حیزبی(اتحادو ترقی)دا بەتایبەتی لەناو لەپی 3 سەرە ناودارەکەی ئەو حیزبەدا بو" تەلعەت پاشا، وەزیری کاروباری ناوەوە، ئەنوەر پاشا، وەزیری جەنگ، جەمال پاشا، وەزیری دەریا. ئۆردوی تورکیش بەکردەوە لەژێر دەستی ئەو 42 ئەفسەرە ئاڵمانییەدا بو کە بەسەرکردایەتی جەنەراڵ لیمان فون ساندەرس خەریکی مەشق دادانو رێکخستنەوەی بون.

بیروڕای سەرانی حکومەتی تورك بەرامبەر جەنگ وەکو یەك نەبو، لەناو ئەوانەدا هەندێکیان داواکاری بێلایەنیو، هەندێکیان لایەنگری هاوبەشی دەوڵەتانی ناوەندو، هەندێکیان لایەنگری هاوبەشی دەوڵەتانی پێکهاتو بون.

بابیعالی لەسەرەتای هەڵگیرسانی جەنگدا، بێلایەنی خۆی لەجەنگ راگەیاند. بەڵام ئەنوەرو تەلعەت، دو لەسەرکردە ئیتحیادییە دەسەڵاتدارەکانی حکومەتی تورك، بەگەرمی هەوڵیان ئەدا ئیمپراتۆریی عوسمانی لەپاڵ هێزەکانی ئاڵمانیدا دژی دەوڵەتانی پێکهاتو بەشداری جەنگ بێ. پێیان وا بو، ئاڵمان بەزویی شەڕەکە بەقازانجی خۆی بەلادا ئەخاو، جەنگ ئەباتەوە.

لە2ی ئابی 1914دا، کەجەنگ سەرەتای بوو هەندێ لەسەرکردەکانی((اتحادو ترقی))بەنهێنی، پەیمانێکی سیاسی- جەنگییان لەگەڵ ئاڵمانیا بەست. هەندێ لەسەرانی حکومەتی تورك ئاگایان لێ نەبو.

لە29ی تشرینی یەکەمی 1914دا ژێرئاوییەکی ئاڵمانی کەموڵکی تورکیـا بو، لەدەریای رەشدا پەلاماری ئوستولی روسیایدا.

روسیاش بەدوای ئەمەدا لەرۆژی 2ی تشـرینی دوەمـی 1914دا جـەنگی دژی تورکیا راگەیاند.

بەدوی روسیەدا فەرەنسەو بـەریتانیاش لـەرۆژی پێنجـەمی هـەمان مـانگدا جەنگیان دژی تورکیا راگەیاند.

تورکیاش ئیتر بەتەواوی تێکەڵاوی جەنگی جیهانی بو. لەوەشدا مەبەسـتی ئاڵمان هاتەدی، چونکە بەلای ئەڵمانەوە گرنگ نەبو ئامانجی تورک لەجەنگ چیە یا چی بەسەر دێ، گرنگ ئەوە بو تورك گوشار لەسەر ئـەو کـەم بکاتـەوە، بەشێکی هێزەکانی روس و ئینگلیـز لەمەیـدانی سـەرەکی- ئـەوروپا دەربهێنـێ، بەمەیدانێکی لاوەکیەوە لەئاسیا خـەریکیان بکـاو ئاسایشـی رێگـای هاتوچۆی ئیمپراتۆریی بەریتانی لەگەڵ هندستان بخاتە مەترسیەوە.

ئاڵمان بۆ ئەوەی کەڵکی تەواو لەهاوکاری تـورك وەربگـرێ، داوای لێ کـرد" بوغازەکـان لـەروی کەشـتیرانی هـەمو دەوڵـەتانی تـرا دا بخـاتو، ئاورێکـانی قەنـاتی سویس و عەدەن ببڕێو، پەلاماری قافقاس بداو بەشێکی هێـزی روسـی خەریك بکا،((خەلیفە))ش جیهاد لەدژی دەوڵەتانی پێکهاتو رابگەیەنێ[2].

سەرکردایەتی ئاڵمانی لەلایەکەوە هەندێ دیپلۆماتی کارامەی دانا بۆ کاری سیاسی و دیپلۆماسی لەتورکیا، لەلایەکی تـرەوە هەنـدێ ئەفسـەری بـەتوانای ناسراوی هەڵبـژارد بـۆ ئـەوەی دەس بگـرن بەسـەر ماشـینی جـەنگیی تـورکدا. ئەفسەرانی ئاڵمـانی لەپلـە بـەرزەکانی ئـۆردوی تـورکدا کەوتنـە کـار کـردن" جەنەرال لیمـان فـون سـاندەرس سەرپەرشـتی رێکخسـتنەوەی ئـۆردوی ئـەکرد، جەنەرال فون فالکنهـاین سـەرکردایەتی هێزەکـانی فەلەسـتین و فیلـد مارشـال گولتس سەرکردایەتی هێزەکانی میزۆپۆتامیایان ئەکرد، جەنەرال فون لوسـو، ئەدمیرال هومان نوێنەری هەیئەتی ئـەرکانی ئاڵمـانی بـون لای سـەرکردایەتی جەنگیی تورك[3].

سەرکردەکانی(اتحاد و ترقی) هیوای زل و زۆریـان لەسـەر بەشـداری تـورك لەجەنگدا هەڵچنی بـو، بەتـەمای سـەرکەوتنی گـەورەو دەسکەوتی زۆر بـون. ئامانجە سیاسی و جەنگییەکانی تورك لەبەشداربونی جەنگدا بریتی بو لە :

1-رزگـارکردنی ئیمپراتـۆریی عوسمـانی لـەنفوزی بێگانـەو پەرەپێـدانی فەرهەنگی تورك.

2-سەندنەوەی میسرو قوبروس و، ئەگەر توانرا لیبیاو تونس و جەزائیر.
3-ئازادکردنی ناوچە تورك زمانەکانی روسیا وەکو قافقازو تورکستان و گرێدانی بەتورکیاوە.
4- پەرە پێدانی نفوزی خەلیفە لەسەرانسەری وڵاتانی ئیسلامدا[4].

2/1 ئێران: بێلایەنییەکی ڕێز لێ نەگیراو

لەکاتی هەڵگیرسانی جەنگدا، دیپلۆماتەکانی ئاڵمان، ئینگلیز، روس، چ خۆیان راستەوخۆ، چ لەرێگەی دۆست و لایەنگرە ئێرانییەکانیانەوە هەوڵێکی زۆریاندا بۆ ئەوەی ئێران لەشەرەوە بگلێنن. بەڵام حکومەتی ئێران بەسەرۆکایەتی عەلاو الدولە بەرەسمیی بێلایەنی ئێرانی بەرامبەر جەنگ راگەیاند.

هیچ دەوڵەتێکی بەشداری جەنگ رێزی ئەم بێلایەنییەی ئێرانی نەگرت و، حکومەتی ئێران خۆیشی ئەو هێزو توانایەی نەبو پارێزگاری خۆی بکاو، بێلایەنی خۆی بسەپێنێ یا بپارێزێ.

ئێران، لەو کاتەدا هێزێکی چەکداری نارێکوپێك و لاوازی هەبو، خەزێنەکەی خاڵی بو. دەربارەی قاجار لەوپەری فەسادو بۆگەنیدا بو. هێزەکانی روسیا لای سەرویان داگیرکردبو. هێزەکانی بەریتانیاش پاش چەند حەفتەیەك لەشەڕ لای خوارویان گرت، جگەلەوەی پێشتریش هێزی لەئەفغانستان هەبو. شوێنی جیۆپۆلەتیکی ئێران وا هەڵکەوت بو، لەلای سەرەوەی هاوسنوری روسی و لەلای رۆژئاوای هاوسنوری عوسمانی و لەلای رۆژهەڵاتی هاوسنوری دەسەڵاتی بەریتانی بو. ئێران بەلایەنەکانی جەنگ دەورە درا بو.

کەدەوڵەتی عوسمانی تێکەڵاوی شەڕ بو، رۆژئاوای ئێران بو بەیەکێ لەمەیدانە گەرمەکانی جەنگ. کوردستانیش لەباری جوگرافییەوە وەها هەڵ کەوت بو، بێ ئەوەی دەس یادەسکەوتی لەهەڵگیرسانی ئەم شەڕەدا هەبێ. بو بەمەیدانێکی سەختی پێکدادانی هێزەکانی هەردولای جەنگ، بەتایبەتی روس و تورك، کاتێ سوڵتان جیهادی راگەیاند. داوای لەهەمو موسڵمانانی دنیا کرد دژی هێزەکانی دەوڵەتانی پێکهاتو بجەنگن، ئەم بانگە لەناو کوردو گەلە موسڵمانەکانی تری ئێرانیشدا دەنگی دایەوە. بگرە تورك توانی کورد لەشەڕێکی خوێناوییەوە بگلێنێ دژی گەلە مەسیحییە هاونیشتمانەکانی.

ئۆردوی تورکی، بێ ئەوەی گوێ بداتە بێلایەنی ئێران، لەلایەکەوە لەشکرکێشی بۆ سەر قافقاز دەس پێ کردو، رژایە ناو ئەرزی ئازەربایجانەوە،

لەلایەكی ترەوە كەوتە هان دان و یارمەتی ئێلەكانی كوردو، ئەو ئێرانییانەی لەدەس زوڵم و زۆری دەسەڵاتدارانی روسی هەڵاتبون بۆ ناو خاكی عوسمانی، بەناوی جیهادو غەزاوە بەرەنگاریی هێزەكانی روس لەناو ئێراندا بكەن. بەم بۆنەیەوە حكومەتی ئێرانی كەوتە گفتوگۆ لەگەڵ كاربەدەستانی روسی و، عوسمانی، داوای لەروسیا كرد سوپاكەی لەشارەكانی ئێران بكێشێتەوە بۆ ئەوەی لایەنەكانی تری جەنگ بیانویان بەدەستەوە نەمێنێ لەشكر بهێننە ناو ئێرانەوە، داوای لەعوسمانیەكانیش كرد رێگە لەئاژاوەنانەوەی كورد بگرێ و، لەسنورەكانی ئەودا ئۆردو كۆ نەكاتەوە. تورك ئەیوت ئەگەر روس سوپاكەی خۆی لەئازەربایجان بكێشێتەوە، ئەویش خواستەكەی ئێران بەجێ ئەهێنێ. بەڵام روسەكان ئەیان وت، ئەوان سوپاكەی خۆیان لەئازەربایجان كێشاوەتەوە، جگە لەچەند دەستەیەكی كەم كەبۆ پاراستنی هاووڵاتییەكانی خۆیان، كەسێكی تریان لەوێ نەهێشتۆتەوە[5].

هیچ لایەكیان قازا نجی لەوەدا نەبو گوێ لەخواستەكانی ئێران بگرێ، بەڵكو هەردولا، هەریەكیان بەشێوەی خۆی، هەوڵی جێگیر كردنی خۆی ئەدا.

2- پلانی جەنگیی تورك و مەیدانەكانی

بۆ بەجێهێنانی ئەو ئاما نجە زلانەی بەتەمای بون، سوڵتان لە23ی تشرینی دووەمدا بانگی جیهادیدا، داوای لەهەمو موسڵمانانی دنیا كرد بەشداری شەر بن. سەركردایەتی جەنگیی توركیش هێزی مرۆیی هەمو گەلانی توركیای سازداو، سەربازگیری لەناو مەسیحییەكانیشدا كرد. بەهاوكاری و راوێژی ئەفسەرانی ئەڵمانی پلانێكی جەنگیی فراوانی دانا. هێزەكانی خۆی لەدو مەیدانی سەرەكیدا بۆ هێرش سازدا:

مەیدانی یەكەم: جەبهەی سینا، بەسەركردایەتی جەمال پاشاو یارمەتی جەنەراڵێكی ئاڵمانی، ئەبو قەناتی سویس و میسر لەئینگلیز بگرێ. میسر لەهێزی بەریتانی پاك بكاتەوە، لەوێوە هەڵ بكوتێتە سەر سودان و لیبیاو سەرلەنوێ بیا نخاتەوە سەر توركیا.

مەیدانی دووەم: جەبهەی قافقاز، بەسەركردایەتی ئەنوەر پاشاو بەیارمەتی جەنەراڵ شیلیندۆرف، ئەبو بەرەو ئازەربایجان و گورجستان و هەرچوارلای دەریای خەزەر بكشێ. بەهیوای ئەوەی گەلانی ئازەری، تورك، توركمان، تاتار لەژێردەستی روس دەربێن. نەتەوەی تۆران یەك بخرێتەوەو ساز بدرێ بۆ پێكهێنانی سوپایەكی چەكداری مەزن و هەمو گەلە موسڵمانەكانی

روسیاو ئێران و ئەفغانستان و هیندستان... بەرەو پیری بێن و، بەدەنگ بانگی جیهادی سوڵتانەوە دژی روس و ئینگلیز را پەڕن.

ئۆردوی تورك لەسەرەتادا هەتا باتۆم و تەوریز پێشرەوی کرد. بێ ئەوەی ریزی بێلایەنی ئێران بگرێ، ناوچە کوردنشینەکانی خۆرئاوای ئێرانی داگیرکرد. لە((ساری قامیش))سوپای روسی شکاند. بەڵام لەناوەراستی زستانی 1914-1915دا سوپای روسی کەوتە هێرشی پێچەوانە بۆ سەر ئۆردوی تورك. بەتێشکاوی تا سەر سنور راوی نا. ئینجا چوە ناو قوڵایی ئەرزی عوسمانییەوە.

پلانی جەنگیی تورك سەری نەگرت. لەباتی ئەو دو مەیدانەی سەرکردایەتی تورك ئەی ویست بیانکاتە مەیدانی سەرەکی. دەوڵەتانی پێکهاتو توانییان چەندین مەیدانی جەنگیی چاوەڕوان نەکراوی لێ بکەنەوە، لەوانە: دەردەنیل، سینا، میزۆپۆتامیا، عەرەبستان، قافقاس بۆ ئەوەی بەدیوارێکی ئەستوری هێزی هاوپەیمانەکان لەلای ئەرمەنستان، کوردستان، عەرەبستانەوە گەمارۆی بدەن.

لەناو جەبهەکانی رۆژهەڵاتی ناوەراستدا 3 یان راستەوخۆ یا ناراستەوخۆ لەگەڵ کورد پێوەندییان هەبو.

1/2 جەبهەی قافقاز

تورکیا بۆ جێبەجێ کردنی پلانی جەنگیی خۆی، بێ ئەوەی گوێ بداتە بێلایەنی ئێران لەسەرەتای جەنگەوە بەناو ئازەربایجانی ئێرانیدا بەرەو قافقازو دەریای قەزوین کەوتە جوڵان. لەسەرەتادا هەندێ سەرکەوتنی بەدەس هێنا توانی هەندێ لەئازەربایجانی ئێرانی و قافقاسی روس داگیر بکا. لەناوەراستی زستانی 1914-1915دا سوپای روسی کەوتە هێرشی پێچەوانە. هێزەکانی تورك بەتێشکاوی بەرەو سنوری روسی- عوسمانی پاڵ پێوەنا و کەوتە پێشرەوی لەناو خاکی عوسمانیدا. تەرابزون. ئەرزروم، ئەرزنجان، وان, بتلیس, موش..ی داگیر کرد. مەیدانی ئەم جوڵانە سەرەنجام درێژ بوەوە بۆ بەشی خواروی کوردستان، سوپای روس لەکانونی یەکەمی 1915دا تەوریزو لەمایسدا ورمێ دوایی تر شنۆ، سابلاخ، بانەی گرت و لەشوباتی 1916دا گەیشتە کرماشان، لەبەهاری 1916دا لەسنوری ئێران- عوسمانی لە3 لاوە: رەواندز، پێنجوین، خانەقین بەرەو کوردستانی جنوبی کشا.

رەفتاری هێزە چەکدارەکانی روس بەگشتیو تیپە چەکدارەکانی ئەرمەنیو قازاخ بەتایبەتی، لەکوردستاندا زۆر خراپ بو. لەکوشتنی خەڵكو تالآن کردنی ماڵو داراییان، لەوێران کردنی شارو ئاوەدانی دەستیان نەئەپاراست.

خێڵەکانی کورد بۆ پاراستنی سەرو سامانی خۆیان لەزۆر شوێن ناچار بون بەرهەڵستی نائومێدانەی پێشرەوی هێزەکانی روسیا بکەن.

لەم جەبهەیەدا ئامانجی پلانی جەنگیی تورکیا نەهاتە دی، بەڵکو توشی تێشکانێکی کاریگەر بو، بەشێکی قەڵەمرەوی خۆی لەدەسدا، بەڵام ئامانجی ئاڵمان، کەئەی ویست جەبهەیەکی نوێی جەنگ لەرۆژهەڵاتی ناوەراستدا بۆ خەریك کردنی بەشێ لەهێزەکانی روس بکاتەوە، هاتەدی.

ئەم مەیدانە ئەگەرچی لەمێژودا بەجەبهەی قافقاز ناوئەبرێ. لەراستیدا ئەبو ناوی جەبهەی کوردستان بێ" چونکە شەرگەی سەرەکی ئەم مەیدانەو زۆری شەرو تێکهەڵچونە سەختەکانی نێوان هێزەکانی روسی- عوسمانی لەسەر ئەرزی کوردستان رویداو، ژمارەیەکی زۆری قوربانییەکانی، چ وەکو سەرباز لەریزی ئۆردوی عوسمانیدا، چ وەکو دانیشتوانی ناوچەکە کورد بون.

2/2 جەبهەی میزۆپۆتامیا

لە6ی تشرینی دوەمی 1914دا هێزەکانی بەریتانیا لەفاو دابەزین و لە22مانگ دا چونە ناو بەسراوە، ئامانجی ئەم کارە جەنگییە پارێزگاری بیرە نەوتەکانی لای خواروی رۆژئاوای ئێران بو لەمەترسی پەلاماری دوژمن. ئەنجام دانی ئەم هێرشە ئەوەندە ئاسان بو سەرکردایەتی هێزەکەی هاندا پێشنیار بکەن بۆ سەروتری خۆیان رێگەی پێشرەوی بدرێن بەرەو بەغداد.

هێزەکانی بەریتانیا لە3ی حوزەیرانی 1915دا عەمارەو لە25ی تەممووزدا ناسریەو لە 30ی ئەیلولدا کوت الامارەیان گرت. لەکۆتایی تشرینی دوەمدا شەرگەیشت بوە نزیك سەلمان پاك لە30 کیلۆمەتری شاری بەغداد. هێزەکانی عوسمانی بەسەرکردایەتی جەنەرالی ئاڵمانی گولتس لەوێ هێزی بەریتانییان بەتێشکاوی ناچاری کشانەوە کرد بۆ کوتو لەوێش گەمارۆیان دان.

لە25ی نیسانی 1916دا هێزی بەریتانی لەکوت شکستی خواردو 13 هەزار کەسی لێ بەدیل گیرا. بەڵام هێزەکانی بەریتانی بەهێنانی هێزی نوێ سەرلەنوێ بەهێز کرانەوەو ئامادەکران بۆ پێشرەوی بەرەو بەغداد. ئامانجی جولانی ئەم جارەیان ئەوە بو کە لەگەڵ هێزی روسی، کە لەناو خاکی ئێرانەوە بەرەو میزۆپۆتامیا کەوت بوە پێشرەوی، یەك بگرنەوە. لە11ی مارتی 1917دا هێزەکانی بەریتانی بەسەرکردایەتی جەنەراڵ مود گەیشتنە شاری

بەغداد. رەفتاری هێزی بەریتانی لەگەڵ خەڵکی ناوچە داگیرکراوەکان لەگەڵ رەفتاری هێزی روسی جیاواز بو. هێزەکانی بەریتانیا لەگەڵ ئەوەی هەوڵیان ئەدا بەرێگەی کاری جەنگی دەس بەسەر ناوچەکاندا بگرن، لەهەمان کاتدا هەوڵی بەدەسهێنانی دۆستایەتی و پشتیوانی دانیشتوانی ناوچە داگیرکراوەکانیشیان ئەدا. بەڵێنی رزگاریی لەدەسەلاتی رەشی تورك و چاکردنی باری ژیان و دابین کردنی هێمنی و ئاسایشیان پێ ئەدان. جەنەرال مود لەبەیانێکی درێژدا کە لە19ی مارتی 1917دا بۆ خەڵکی بەغدادی بلاو کردەوە، نوسی بوی: ((...هێزەکانی ئێمە وەکو داگیرکەر یا دوژمن نەهاتونەتە ناو شارو خاکی ئێوە، بەڵکو وەکو رزگارکەر هاتون..))[6] وە داوای لە پیاوە ناسراوەکانی ئەوێ کرد بوو هاوکاری لەگەڵ ئەفسەرە سیاسیەکانی هێزەکەی بکەن بۆ رێکخستنەوەی کاروباری خۆیان.

کاربەدەستانی بەریتانی لەبەغداد لە4ی تەمموزی 1917 دا دەستیان کرد بەبلاوکردنەوەی رۆژنامەی عەرەبی زمانی((العرب))ئەم رۆژنامەیە جگە لەوەی هەواڵی سەرکەوتنی هاوپەیمانەکان و تێشکانی تورك و ئالمانی بلاوئەکردەوە، هەوڵی ئەدا هەستی نەتەوەیی عەرەب دژی تورك بوروژێنێ، دۆستایەتی عەرەب بەدەس بهێنێ، بەڵێنی هاوپەیمانەکانی دەربارەی مژدەی ئازادی گەلان بەعەرەب ئەگەیاند.

ئامانجی ئەم هێزە بۆ یەکگرتنەوەی لەگەڵ سوپای روس هاتە دی. لەلای خانەقینەوە هەردو هێز لێکیان دایەوە، بەتەمای ئەوەی هەردوکیان پێکەوە بەرەو موسل پێشرەوی بکەن.

هەڵگیرسانی شۆڕشی شوباتی 1917 دژی قەیسەر پشێوی خستە ناو ریزەکانی سوپای روسی. لەئۆکتۆبەری هەمان ساڵدا کاتی بولشەویك دەسەلاتی گرتە دەست، لەگەڵ تورك جەنگی راگرت و کەوتە دانانی رێوشوێنی کێشانەوەی یەکجاری هەمو هێزەکانی لەناوچە داگیرکراوەکان.

دەرچونی روسیا لەجەنگ بەریتانیای لەبیری داگیرکردنی موسل پەشیمان نەکردەوە. خۆی بەتەنیا کەوتە ئامادەکردنی زەمینەی سیاسی و جەنگیی جێبەجێ کردنی پلانەکەی لە1ی کانونی دووەمی 1918دا کاربەدەستانی بەریتانی لەبەغداد بۆ پڕوپاگەندە لەناو کورداو، بۆ بزواندنی هەستی نەتەوەیی کورد دژی تورك دەستیان کرد بەبلاوکردنەوەی رۆژنامەی کوردی زمانی((تێگەیشتنی راستی))[7].

نیشانەکانی هەرەس رۆژ بەرۆژ زیاتر لەهێزەکانی عوسمانیدا دەرئەکەوت. بەریتانیا درێژەی بەهەڵکشانی خۆیدا بەرەوژور. لە28ی نیسانی 1918دا گەیشتە توزخورماتو، رۆژی دوایی تر کفریو کەرکوکی داگیرکرد. ئەمەش سەرەتای دەرکردنی یەکجاری دەسەڵاتی تورك بو لەکوردستانی جنوبی.

3/2 جەبهەی عەرەبستان

لەگەرمەی جەنگدا حسێن شەریفی مەککە، ئەمیر عەبدوڵڵای کوری ناردە لای لۆرد کیچنەری بەریتانی لەقاهیرە بۆ ئەوەی پێی رابگەیەنێ کەئەو ئامادەیە هاوکاری بەریتانیا بکا دژی دەوڵەتی عوسمانی لەبەرامبەر رزگاری عەرەبو بەدی هێنانی ئاواتەکانیدا. لەسەرەتادا بەریتانیا گوێی نەدایە ئەم پێشنیارە. لە1915دا بەریتانیا بەچاکی زانی سود لەعەرەب وەربگرێ دژی تورك. سێر هینری ماکماهون نوێنەری بەریتانیا لەقاهیرە پێوەندی لەگەڵ حسێن کرد. چەند نامەیەك لەنێوان هەردوکیاندا ئاڵوگۆرکرا حسێن لەنامەی رۆژی 14ی تەموزی 1915دا کەخواستەکانی خۆی بۆ ماکماهون رون ئەکاتەوە، لەنوقتەی یەکەمیدا نوسیوێتی:

((1-بەریتانیا دان بنێ بەسەربەخۆیی ولاتانی عەرەبیدا کەسنورەکەی" لەلای سەرویەوە لەمیرسینو ئەدەنەوە دەس پێ ئەکا تا ئەگاتە خەتی 37 لەبیر بجیك، ئورفا، ماردین، میدیات، جزیرەی ئیبن عومەر، ئامێدی تا سنوری ئێران. لەلای رۆژهەڵاتیەوە لەسنوری ئێرانەوە تا خلیجی بەسرە. لەلای خوارویەوە موحیتی هیندی، جگە لەعەدەن کەوەکو خۆی ئەمێنێتەوە لەلای رۆژئاوایەوە دەریای سور، دەریای سپی ناوەراست تا میرسین.

ئینگلیز خەلافەتی عەرەبی بۆ ئیسلام بسەلمێنێ))[8].

حسێن لەم دیاری کردنەدا بەشێکی گەورەی نیشتمانی نەتەوەیی کوردی خستۆتە ناو ئەو سەرزەمینەوە کەداوای ئەکرد، کەچی هەمو ولاتانی عەرەبی ئەفریقای لێ دەر هاویشتوە. چاوتێ برینی نەتەوە پەرستەکانی عەرەب لەئەرزی کورد لەو سەردەمەوە دەس پێ ئەکا.

بەریتانیا بێ ئەوەی بەڵێنێکی تەواو و رون بدا بەحسێن توانی لەگەڵی رێك بکەوێ بەشداری جەنگ بێ دژی دەوڵەتی عوسمانی. لە5ی حوزەیرانی 1916دا حسێن شۆرشی عەرەبی دژی دەسەڵاتی تورك راگەیاند، داوای لەهەمو عەرەب کرد کەریزی سوپای تورك بەجێ بهێڵنو بێنە ریزی هێزەکانی ئەوەوە. بەریتانیا کولونیل لورەنسو چەند ئەفسەرێکی تری بۆ

سەرکردایەتی و ڕێکخستنی کارە جەنگییەکانی شۆڕشەکە ناردە حیجاز. هەروەها هەندێ لەو ئەفسەرە عەرەبانەی دیلی ئینگلیز بون ئازاد کران بەو مەرجەی لەو شۆڕشەدا بەشدار بن. هێزەکانی عەرەب کەوتنە پەلاماردانی سەربازگەکانی ئۆردوی تورک لەحیجاز بەنیازی پاك کردنەوەی. حسێن ناوی لەخۆی نا مەلیکی عەرەب. بەلام لەبەرئەوەی بەریتانیا ئەم ناوەی پێ پەسەند نەبو، گۆڕی بۆ مەلیکی حیجاز.

لەم جەبهەیەدا 65 هەزار سەربازی تورك بەشۆڕشی عەرەبەوە خەریك بون. سەرەنجام شۆڕشەکە ڕێی تەخت کرد بۆ دەرکردنی هێزەکانی تورك لەحیجازو سوریاو فەلەستین.

3-هەڵوێستی گەلانی نە تورك

بەدی هێنانی ئامانجەکانی ئەنوەر پاشاو هاوڕێکانی پێویستی بەستراتیجێکی سوپایی- سیاسی هەبو. لە پێش هەمو شتێکا بەندبو بەرادەی یەکگرتنی گەلانی عوسمانی و دڵسۆزییانەوە بۆ ئیمپراتۆریەتی عوسمانی. تورکیا وڵاتێکی فرە- نەتەوەیی فرە- دین بو. بەگوێرەی هەندێ سەرژمێری دانیشتوانی ئەوسای سەرزەمینی عوسمانی 25 ملیۆن بو. لەوە تەنیا 10 ملیۆنی تورك بو کە لەنیوەی کەمتری تێکڕای دانیشتوانی ئەکرد. ئەوی تر 10ملیۆن عەرەب و 2 ملیۆن ئەرمەنی و 1.5 ملیۆن کوردو ئەوی تریشی نەتەوەی جیاجیا بو. تورکیا تەبایی دینی و تەبایی نەتەوەیی تێ دا نەبو.

حکومەتی عوسمانی بەدرێژایی زەمان سیاسەتی چەوساندنەوەی دینی بەرامبەر گەلانی ناموسڵمان گرت بو. لەدوای هاتنی((تورکانی لاو))یشەوە سیاسەتی چەوساندنەوەی نەتەوەیی بەرامبەر گەلانی نەتورك گرت بو. هەوڵ دانی تورکانی لاو بۆ تواندنەوەی گەلانی نەتورك و نەموسوڵمان لەبۆتەی نەتەوەیی تورکدا، لەچەرخێکا کەئازادی دین و مەزەب و نەتەوە لەدنیادا بو بو بەباو، دڵی هەمو گەلانی نە تورکی ناو خاکی عوسمانی لەحکومەتی تورك ڕەنجاند بو.

کوردو عەرەب ئەگەر پێوەندی هاودینی لەگەڵ تورك کۆی ئەکردنەوە، ئەوا گەلانی مەسیحی نە پێوەندی هاودینی و نە پێوەندی هاونەتەوەییان لەبەیندا نەبو، بەڵکو هەمیشە لەژێر باری زوڵموزۆری دینی و نەتەوەیدا بون، ئەمەش پاڵی پێوە ئەنان کە پەنا بۆ دەوڵەتی دەرەوە ببەن بۆ ئەوەی بیان پارێزن و

لەهـەمو هـەلێك كـەڵك وەربگـرن لەجەهەننـەمی چەوسـانەوەی عوسمـانی رزگاریان ببێ.

لەناو گەلـە مەسیحیەكانی ئیمپراتۆریـەتی عوسمانیـدا لـەكاتی جـەنگی جیهـانی یەكـەمدا 3 یـان گرنگـی تایبـەتییان هـەبو: ئەرمـەنیو ئاسـوریو یۆنانی.

یۆنانیـەكانی ژێردەسـتی توركیـا ئەگەرچـی هەمیشـە لەگـەڵ دەوڵـەتانی ئەوروپی هاوكار بون دژی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بـەڵام لەسـاڵانی 1914-1918دا هیچ گێروگرفتێكی دژواریان بۆ تورك دروست نەكرد. ناكۆكی یۆنانی-توركی لەدوای راگرتنی جەنگ تەقییەوە.

1/3 ئەرمەن

نەتەوەی ئەرمەن لەمێژ بوو سەربەخۆییان لەدەسدا بـو. لەبـەینی روسـیاو توركیادا دابەش كرابون، هەروەها كەمایەتیەكی پەرتوبڵاویشیان لەئێران بو. بزوتنـەوەی نەتـەوەیی ئەرمـەن لـە پێش بزوتنـەوەی نەتـەوەیی گەلـە موسڵمانەكانی عەرەبو كوردا گەشەی كرد بو. ئەرمەن بەهیوا بـون بەیارمـەتی روسیا بەئاما نجی نەتەوەیی خۆیان بگەن. لـەو شـەڕانەدا كـە لەبـەینی روسو توركدا ئەقەوما ئەرمەنیەكان بەنهێنیو بەئاشكرا هاوكارییـان لەگـەڵ روس دژی تـورك ئـەكرد. ئەمـەش بـو بـو بـە بەهانەیـەكی مێـژویی بـەدەس تـوركو فەناتیكەكانەوە بۆ زیاتر ئازاردان و ناوبەناو سزادانی بەكۆمەڵی ئەرمەن.

كەجەنگی جیهانی یەكەم هەڵگیرسـا، ئەرمەنیـەكان بەشـداربونی توركیـان لەجـەنگدا بە((هەسـتێكی تێكـەڵاو لـەترسو هیـوا))وە وەرگرت((تـرس لەتۆڵەسەندنی چاوەڕوان كراوی تورك كەهیچ گوشارێكی دەرەكی نەی ئەتوانی بـەری بگرێ))و((هیـوای تێشـكانی توركیـاو سـەركەوتنی هاوپە یمانـەكان بەتایبەتی روسی))[9].

كەنیسەكانی ئەرمەن رایـان گەیانـد كەقەیسـەری روسـیا پـارێزەری هـەمو ئەرمەنیەكانی جیهانەو داوایـان لەهـەمو ئەرمەنیـەك كـرد هـەر یارمەتیـەكی شەخسی یا مادی لەدەس دێ پێشكەشی سوپای روسی بكـا. روسـیاش بـەیانێكی رەسمی دەركرد. هانی ئەرمەنیەكانی ئەدا بۆ را پـەڕین لـەدژی تـوركو بـەڵێنی رزگاری پێ ئەدان. ئەرمەنیەكان بەدەنگ ئەو بانگەوازانەوە چون. ریزی ئۆردوی توركیان بەجێ ئەهێشتو بەكۆمەڵ ئـەیان دایـە پـاڵ سـوپای روس، یارمـەتی

روسیان ئەدا بۆ پێشڕەوی، هێزی داگیرکەریان وەکو رزگارکەری خۆیان پێشوازی ئەکرد.

تورکیا بەرەقی بەرپەرچی هەڵوێستی ئەرمەنی دایەوە بەتوندی تۆڵەی لێ سەندن. لەحوزەیرانی 1915-دا بڕیاری راگوێزانی ئەرمەنیدا لەناوچەی رۆژهەڵاتەوە بۆ ناوەوەی ئەنەدۆڵ. تەلعەت پاشا وەزیری کاروباری ناوخۆی تورکیا خۆی راستەوخۆ سەرپەرشتی جۆری راگوێزانی ئەرمەنی ئەکرد لەساڵانی 1915-1916دا. جێبەجێ کردنی ئەم بڕیارە بو بەهۆی ئەوەی ولایەتەکانی رۆژهەڵات لەئەرمەنی چۆڵ بن. بەگوێرەی هەندێ سەرچاوەی جێی باوەڕ ئەبێ 2 ملیۆن ئەرمەنی توشی ئەم کوێرەوەریە بوبن لەوانە 600 هەزاریان مردون[10]. ئەم کارەساتە لەمێژودا بە((کوشتاری ئەرمەن))ناسراوە.

روسیا هەندێ تیپی چەکداری لەئەرمەن دروست کردبو. تۆڵەی لێقەومانی خۆیان لەخەڵکی ئەو ناوچە کوردنشینانە ئەکردەوە کەسوپای روسی داگیری ئەکردن. کاربەدەستانی روسی لەباتی ئەوەی هەوڵی ئاشت کردنەوەی گەلی ئەرمەنیو گەلی کورد بدەن. تیپە چەکدارەکانی ئەرمەنیان ئازاد کرد بو بۆ تۆڵەسەندن لەکوردو قوڵ کردنی ناکۆکی نێوان ئەم دو گەلە دراوسێیە. سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەرو کشانەوەی روس لەکوردستانو وازهێنانی لە پشتیوانی کردنی ئەرمەنو هەڵوەشاندنەوەی تیپە چەکدارەکانیان، کوێرەوەری گەلی ئەرمەنی سەخت تر کرد.

2/3 ئاسوری

ئاسوریەکان بەئەندازەی ئەرمەنی توشی مەینەتی نەبوبون، بەڵام ئەوانیش لەژێر باری زوڵمی دینیو کۆمەڵایەتیو ئابوریدا بون. پاش ئەوەی سوپای روسی بەناو کوردستاندا پێشڕەوی کرد، ئاسوریەکانی هەکاری لەتورك راپەڕین. لەهاوینی 1915دا بەتێشکاوی بەکۆمەڵ کۆچیان کرد بۆ ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی سوپای روسی لەخوی، سەلماس، ورمێ. چەندین هەزار کەسیان چونە ریزی سوپای روسەوە. کاربەدەستانی روسی هەندێ تیپی تایبەتییان لێ پێك هێنا. لەسەرەتای 1918دا ژمارەیان ئەگەیشتە نزیکەی 12 هەزار چەکدار لەژێر سەرکردایەتی ئاغا پەتروسدا[11]. ئەم هێزانە شان بەشانی سوپای روسی بەشداری جەنگ بون دژی عوسمانی بەو هیوایەی بەئامانجەکانی خۆیان بگەن لەئازادیو سەربەستی.

سمكۆی سەرخێڵی شوكاك مارشیمۆنی پێشەوای دینی ئاسوریەكانی كوشت. ئەوەش بو بەهۆی دروست بونی ناكۆكیەكی خوێناوی لەبەینی ئاسوری و كوردا. هەردولا بەكۆمەڵ كوشتاریان لەیەكتری ئەكردو دەستیان لەیەكتری نەئەپاراست.

لەدوای كشانەوەی روس لەئێران ئاسوریەكان بێ پشت و پەنا مابونەوە. تورك بەبیانوی تەمێ كردنی نەستوریەكانی هەكاریەوە كەهاوولاتی عوسمانی بون هێرشی كردە سەر ناوچەی ورمێ. روس لەناوچەكەدا نەما بو، بەریتانیاش ئاگاداری نەستوریەكانی كرد بەتەمای هێزی یارمەتی بەریتانی نەبن و پشت بەخۆیان ببەستن[12]. لەژێر گوشاری توركا بەشەر لەخواروی گۆمی ورمێوە كشانەوە بەرەو ناوچەكانی ژێردەستی بەریتانیا لەهەمەدان و لەوێشەوە گوێزرانەوە بۆ بەعقوبە.

ئاسوریەكان توشی كوێرەوەریەكی نەتەوەیی بون. لەنیشتمانی خۆیان هەڵكەنران و بەولاتانی رۆژهەلاتی ناوەراست و ئەوروپا و ئەمریكادا بەدەربەدەری بلاوبونەوە.

3/3 عەرەب

بەژمارە ئەوەندەی تورك یاخود زیاتر ئەبون. هاودینی تورك و كورد بون. لەناو ئۆردوی تورك و داوودەزگاكانیدا چەندین ئەفسەری پلە بەرزو كاربەدەستانی گەورەی عەرەب هەبو.

سیاسەتی((مەركەزییەت))و توركاندن كەحكومەتی ئیتیحادیەكان لەناوچە عەرەبیەكاندا پیرەویان ئەكرد، نابەرامبەری لەنوێنەرایەتی((مەجلیسەكان))دا، تەنگ هەڵ چنین بەرێكخراوە فەرهەنگی و سیاسیەكانی عەرەب، لەناو رۆشنبیرانی عەرەبدا هۆشی جیابونەوەخوازی دروست كردبو. لەسالانی دوای ئینقیلابی عوسمانی تا هەلگیرسانی جەنگ لەئەستەمبوڵ، قاهیرە، دیمەشق، بیروت، بەغداد، پاریس.. چەند رێكخراوێكی عەرەبی نەتەوەیی ئاشكرا و نهێنی دروست بوبون بۆ بەدی هێنانی خواستە نەتەوەییەكانی عەرەب، كە بە پێی جیاوازیی بۆچونی رێكخراوەكان جیاواز بو. هەر لەوەی هەندێكیان داوای((لامەركەزییەت))یان ئەكرد لەچوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا تا ئەوەی داوای جیابونەوەی هەمو نەتەوەی عەرەب و دروست كردنی دەوڵەتێكی یەكگرتوی عەرەبییان ئەكرد.

کاتێك جەنگ هەڵگیرسا سەرکردایەتی تورك گومانی لەدڵسۆزی عەرەب نەبو. هەڵگیرسانی شۆڕشی عەرەب بەهاوکاری ئینگلیز لەحیجاز دژی دەسەڵاتی عوسمانی(1916) بۆ کاربەدەستانی تورك شتێکی چاوەڕێ نەکراو بو.

شۆڕشی عەرەب بەسەرۆکایەتی حسێن جەزرەبەیەکی کوشندە بو لەئیمپراتۆریەتی عوسمانی. لەگەڵ ئەوەشدا ئەو سیاسەتەی تورکیا گرتی بۆ سزادانی بەکۆمەڵی ئەرمەنی بەهۆی دەس تێکەڵاوکردنیەوە لەگەڵ روسیا دژی تورك، ئەگەرچی عەرەبیش هەمان رێگەی گرت بو، کەچی تورك سیاسەتی سزادانی بەکۆمەڵی بەرامبەر عەرەب نەگرت بەهۆی دەس تێکەڵاو کردنیەوە لەگەڵ ئینگلیز.

جەمال پاشا سەرکردەی هێزەکانی تورك لەسوریاو فەلەستین لەناو عەرەبدا بەجەمال السفاح ناسراوە چونکە سەرکردەیەکی بزوتنەوەی نەتەوەیی عەرەبی لەشام لەسێدارەدا، لەسەر ئەوەی ناوەکانیان لەئارشیفی کونسوڵگەی فەرەنسیدا لەبێروت دۆزرا بوەوە. تورك رێگەی سەرکوت کردنی دڕندانەی نەگرت وەکو بەرامبەر ئەرمەن گرت بوی. بەڵکو سیاسەتی گفتوگۆی لەگەڵ شەریف حسێن گرت بو. جەمال پاشا هەوڵی زۆری لەگەڵ حسێندا بۆ ئەوەی لەهاوکاری ئینگلیز پەشیمانی بکاتەوە، لەبەرامبەر سەلماندنی خواستەکانی نەتەوەی عەرەبدا. هەرئەویش حسێنی لەکەینوبەینی رێکەوتنی نهێنی هاوپەیمانەکان بۆ دابەش کردنی وڵاتانی عەرەب ئاگادار کرد. بەڵام ئیتر تێ پەڕی بو. قسە خۆشەکانی جەمال پاشا کاری لەشەریف حسێن نەکرد. حسێن نەك هەر گوێی نەدایە بەڵێنەکانی جەمال پاشا دەربارەی پاشەرۆژی وڵاتانی عەرەب بەڵکو بۆ ئەوەی بڕوای ئینگلیز بەخۆی بەهێزتر بکا، نامەکانی جەمال پاشای بۆ ئەوان نارد وەکو بەڵگەی دڵسۆزی و نیاز پاکی خۆی بەرامبەر بەریتانیای گەورە[13].

4/3 کورد

کوردیش هاودینی تورك و عەرەب بو. ئەگەرچی هەمیشە بەرەنگاری دەسەڵاتی تورکی کردوە بەڵام لەساڵانی جەنگدا بەدڵسۆزی مایەوە، لەکاتێکا جگە لەکورد هەمو نەتەوەکانی تر" عەرەب و ئەرمەنی و ئاسوری لەتورك هەڵگەڕانەوەو لەروی‌دا راپەڕین. تەنانەت ئەو چالاکیە سیاسی، فەرهەنگی، رێکخراوەییەی لەساڵانی پێش جەنگدا بۆ بەدەسهێنانی مافی نەتەوەیی ئەکرا

لەساڵانی جەنگدا کپ بو. کورد هیچ گێروگرفتێکی سوپایی یا سیاسی کاریگەری بۆ کاربەدەستانی تورك دروست نەکرد. ئەفسەرو سەربازەکانی کورد لەریزی ئۆردوی تورکدا لەهەمو مەیدانەکانی جەنگدا بەشداربون. ئەبێ هۆی ئەمە چی بێ؟ بۆچی سەرکردەکانی کوردیش وەکو شەریف حسێن کەڵکیان لەهەلومەرجی زەمانی جەنگ وەرنەگرت، کەهەلێکی لەباری بۆ هەڵ خست بون، بۆ ئەوەی تەقەللاکانی خۆیان نوێ بکەنەوە لە پێناوی هێنانەدی ئامانجی نەتەوەیی خۆیاندا، بەڵکو بە پێچەوانەی هەمو رابردو بەدڵسۆزی مانەوە بۆ عوسمانی؟

رەنگە هەندێ کەس پێیان وابێ" ((فتوای خەلیفە))بۆ((غەزاو جیهاد)) واتە هەستی دینیی پاڵی بەکوردەوە ناوە لەماوەی جەنگدا بەدڵسۆزیو هێمنی لەخزمەتی تورکدا بمێنێتەوە، بەشداری قەتڵوعامی مەسیحییەکان بێ. بێ ئەوەی هیچ شۆرشێ یا هەڵگەرانەوەیەك لەو هەلە زێرینەدا لەکوردستان روبدا. لەکاتێکا کورد، بەر لەجەنگ، هەمیشە لەحاڵی یاخی بونو شۆرشدا بوە. ئەمە لێکدانەوەیەکی یەکلایەنەیە. زۆر لە پیاوە ناسراوەکانی کورد، لەوانە چەندین شێخو مەلای ئایینپەروەر، لە پێش هەڵگیرسانی جەنگو لەساڵانی جەنگدا، ئامادەیی خۆیانو گەلی کوردیان دەربری، بۆ هاوکاری هەم لەگەڵ روسو هەم لەگەڵ ئینگلیز، بەرامبەر پشتیوانی ئەوان لەخواستە نەتەوەییەکانی کورد. هەرچەندە ژمارەیەکی زۆر لەشێخو مەلاکانی کوردستان لەسەرەتای جەنگ دا بەدەنگ بانگی جیهادەوە چونو خەڵکیان هاندا بۆ غەزای کافران، بەڵام زۆری نەخایان ئەو کەفوکوڵە نیشتەوە. لەهەمان کاتدا چەندین شێخو مەلای کورد هیچ باوەرێکیان بەجیهادو غەزای عوسمانی نەبو، دژی راوەستانو لەسەر ئەوە توشی ئازارو سزا، بەڵکو توشی کوشتنو هەڵواسین بون وەکو شێخ بابا سەعیدی غەوس ابادی، شێخی تەریقەتی قادری لەموکریان[14]. چەندین شاعیری کوردیش دژی ئەو شەرە شیعریان هۆنیوەتەوە[15].

هەندێکی تر هۆی ئەم رەفتارە((راستە!))ی کورد ئەگێرنەوە بۆ ئەوەی کەتورك زیرەکانە توانیویێتی ئارەزوی پشێوی خوازانەی کورد ئاراستەی مەسیحییەکانی دراوسێیان" ئەرمەنو ئاسوری بکاو بەشەری ئەوانەوە خەریکیان بکا.

ئەشێ ئەمە هۆیەکی گرنگی ئەو رەفتارە بێ بەڵام ناشێ هەموی هەر ئەمەبێ. بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد لەو سەردەمەدا سەرکردایەتییەکی

یەکگرتوی شارەزای کاروباری دنیاو خاوەنی رێکخراوێکی فراوانی نەبوە کەبتوانێ پایەکانی ستراتیجی گشتی بزوتنەوەکە دابرێژێ و، خەڵکی کوردستان بۆ جێبەجێ کردنی ساز بداو کەڵك لەهەلومەرجی نیشتمانیی-کوردستان، هەلومەرجی ناوچەیی-رۆژهەلاتی ناوەراست، هەلومەرجی جیهانی- دەوڵەتانی ئەوروپی و ئەمریکا، وەربگرێ هاوپەیمانەکانیش لەو کاتەدا بەهێزو توانای خۆیانەوە ئەنازین، پێیان وابو پێویستیان بەهێزی گەلانی ناوچەکە نیە، خۆیان ئەتوانن داگیرو دابەش بکەن بە پێی ئەو رێکەوتنە نهێنییانەی خەریکی ئامادەکردنی بون.

بەر لەهەڵگیرسانی جەنگ" هەمو هەوڵەکانی سەرکردەو پیاوە ناسراوەکانی کورد لەگەڵ کاربەدەستانی روسی بۆ دامەزراندنی پێوەندی دۆستایەتی و هاوکاری کوردی- روسی و، بەدەسهێنانی پشتیوانی روسی بۆ ئامانجی نەتەوەیی بزوتنەوەی رزگاری کورد، سەری نەگرت. لەوانە:

-چونی عبدالرزاق بەدرخان بۆ قافقازو مۆسکۆ[16].

-چونی شێخ عبدالسلام بارزانی و سمکۆ بۆ تفلیس(1914)[17].

- پێوەندی سەرانی را پەرینەکەی بتلیس: مەلا سەلیم ئەفەندیو هاورێکانی لەگەڵ دیپلۆمات و، کاربەدەستانی روسی(1914)[18].

کاربەدەستانی روسی لەباتی گرنگی دان بەلایەنی سیاسی لە پێوەندییەکانی خۆیاندا لەگەڵ مەزنەکانی کورد، هەوڵی پەیداکردنی نۆکەرو جاسوس و کرینی پیاوە ناسراوەکانی کوردیان ئەدا، بۆ ئەوەی لەکاتی پێویستدا بەکاریان بهێنن.

هاوپەیمانەکان لەسەرەتای جەنگدا هیچ گرنگییەکیان بەهاوکاری و پشتیوانی جەنگیی گەلی کورد نەدا.

لەگەرمەی جەنگدا دیسانەوە هیچ تەقەلایەکی گەورەکانی کورد لەگەڵ روس و ئینگلیز سەری نەگرت. نە ئینگلیز بەدەنگ ئەم داوایەوە هات، بەبیانوی ئەوەی چونکە ئەوسا کوردستان لەسنوری ناوچەی گرنگی پێدانی ئەوا نەبو، وە نە روس بایەخێکی پێدا، چونکە ئەویش گرەوی لەسەر هاوکاری مەسیحییەکانی کوردستان، ئەرمەنی و ئاسوری، کردبو. لەوانە:

-دو تەقەلای شەریف پاشا لەگەڵ ئینگلیز، جاری یەکەمیان ساڵی 1914 لەسەرەتای دەسپێکردنی شەرداو، جاری دوەم ساڵی 1918 دەوروبەری کۆتایی جەنگ[19].

-تەقەلای کامیل بەگ و حەسەن بەگی بەدرخان لەگەڵ روس[20].

دەوڵەتانی هاوپەیمان لەو کاتەدا بەدەنگ ئەم بانگانەوە نەچون، چونکە روسیا نەی ئەویست دان بەمافی نەتەوەیی کوردا بنێ بەڵکو ئەی ویست بەهاوکاری گەلانی مەسیحی ناوچەکە داگیر بکا. بەریتانیاش نەی ئەویست ئەرکی سەرشانی خۆی قورس بکا بەوەی((لێپرسراوەتیەکەی درێژ بێتەوە بۆ ئەو شوێنانە))ی کەئەبو ببنە ناوچەی نفوزی روسی و فەرەنسی.

نیکیتین لەو بارەیەوە شتێ ئەگێرێتەوە کەخۆی لەبەینا بوە:

((ئەزانین کە کەمال بەگی بۆتان، یەکێ لەبنەماڵەی بەدرخان، لە1916دا لەتفلیس تەقەلایەکی زۆریدا بۆ ئەوەی مەسەلەی ئامانجی نەتەوەیی کورد بەگراند دوك نیکولا، نائب السلگنه ی قافقازو سەرفەرماندەی هێزەکانی روسیا لەجەبهەی تورك، بسەلمێنێ. بەهەر حاڵ پێ ناچێ لەو سەردەمەدا حکومەتی روسی پێرەوی سیاسەتێکی دیاری کراوی بەرامبەر کورد کرد بێ. مەسەلەی کورد لەگەڵ دورنمای ئەرمەنستانێکی سەربەخۆ بەهەڵە تێکەڵاو بوبو. لەکۆتایی ساڵی 1917دا لەلایەن((جەمعییەتی ئیستیخلاصی کوردستان))ەوە پەیکێ هاتە لام، لەبارەگای کونسوڵگەری خۆم لەورمێ بینیم. ئەم پەیکە نامەیەکی لەسەید تەهاوە دایە دەستم، کەتێیدا داوای لەمن کرد بو رێوشوێنێ بۆ یەکتربینینی ئەو وفەرماندەکانی سوپای روس رێك بخەم، بۆ ئەوەی پێکەوە لەسەر کاری هاوبەش دژی تورك بەمەبەستی ئازادکردنی کوردستان رێك بکەون. سەید تەها کە لەبەندی دیلایەتی روس هەڵات بو، برازای شێخ عەبدولقادر بو. شێخ خۆیشی کەتا 1917 لە ئەستەموڵ مابو، دوایی لەوێوە هەڵات و چو بۆ لای مەلیك حسێن...))[21].

سیاسەتی کوردیی روسیا لەو سەردەمەدا، لەژێر کارتێکردنی چەند لێکدانەوەیەکدا، هێشتا لەسەر بۆچونێکی رون و دیاریکراو ساخ نەبو بوەوە" یەکێکیان، چونکە روسیا خۆی وڵاتێکی فراوانی فرەنەتەوە بو، چاوی بڕی بوە داگیرکردنی قەڵەمڕەوی ئێرانیو تورکیو، نەی ئەویست هیچ نەتەوەیەکی تری ناوچەکە هاوبەشی بن، بەڵکو ئەی ویست خۆی بەتەنیا ئەو شوێنانە بکاتە بەشێکی ئەرزەکانی" ئەوی تریان، روسیا پارێزگاری گەلانی سلاڤیو مەسیحییانی ئۆرتودوکسی ژێر دەستی عوسمانی کرد بوە یەکێ لەبیانوەکانی ستراتیجی فراوانخوازی خۆی، بۆ ئەوەش خۆی وەکو پارێزەری مەسیحییەکان پیشان ئەدا، نەی ئەویست بەنزیك خستنەوەی کوردو سەلماندنی خواستە نەتەوەییەکانی، مەسیحییەکان کە لەو سەردەمەدا لەگەڵ کورد ناکۆك بون، بڕە نجێنێ.

بەدەسهێنانی پشتیوانی کورد هەتا درەنگ لەبەرنامەی هاوپەیمانەکاندا نەبو. بەڵکو هێزەکانی روسیا بەوپەری درندایەتیەوە لەگەڵ کورد ئەجولانەوە. هەندێ لەسەرکردەو دیپلۆماتەکانی روس بەتاییەتی شاخوفسکی، گردینسکی، مینورسکی لەرا پۆرتەکانی خۆیاندا بۆ دەزگا دەسەلاتدارەکانی سەرو هەوڵێکی زۆریاندا بۆ ئەوەی قانعیان بکەن لەباتی بەکارهێنانی شێوەی زەبروزەنگ بۆ سەرپێ دانەواندنی کورد، شێوەی بەدەسهێنانی دۆستایەتیو پشتیوانی گەلی کورد بگرن لەرێگەی باش کردنی رەفتاری هێزە داگیر کەرەکانی روسیا لەکوردستانو دروست کردنی پێوەندی لەگەڵ سەرکردەکانی کوردو دانی بەڵێنی دابین کردنی مافی نەتەوەییان. بەلام تازە درەنگ بو، چونکە ئەم بیروبۆچونە نوێیە دەربارەی مەسەلەی کورد لەناو کۆڕە دەسەلاتدارەکانی روسدا کاتێ گەلاڵە بو، کەئیتر رژێمی قەیسەری خۆی لەروخان نزیك ئەبوەوە. ئەوە بو لەئۆکتۆبەری 1917دا روسیای سۆڤێتی بەیەکجاری دەستی لەجەنگ هەڵگرتو ئەو بیروبۆچونانە هەرگیز جێبەجێ نەکران.

جەنەرال نیسل فەرماندەی میسیۆنی فەرەنسی لەروسیا، لەرا پۆرتێکا کەچەند رۆژێکی کەم بەر لەشۆڕشی ئۆکتۆبەری 1917 بۆ حکومەتی فەرەنسی نوسیوە، هەندێ لایەنی ئەم مەسەلەیە رون ئەکاتەوە. لەرا پۆرتەکەدا نوسیوێتی:

((هەرکارێکی جەنگیی دژی تورکیا ئەتوانیو ئەبێ پشت ببەستێ بەئاژاوەی سیاسی لەم ئیمپراتۆرییە فرەنەتەوەیەدا. هاوپەیمانەکان کاتی خۆی رایان گەیاندوە ((عەرەبستان هی عەرەبە)) ئەوان ئەبێ بەراگەیاندنی ((کوردستان هی کوردە)) درێژە بەم سیاسەتە بدەن. ئەمە لەو کارە کاریگەرانەیە کەئەتوانێ لەجەبهەی قافقاز بکرێ، لەکاتێکا وا دێتە بەرچاوان کاری جەنگیی روس خەریکە نرخی پێشوی لەدەس ئەدا. هەمو تەقەللاکانی روس بۆ بەدەستهێنانی پشتیوانی کورد لەخۆیان سەری نەگرت.. ئەو تالانیو کوشتارەی قازاخەکان کردویانە هۆی گەورەی ئەوە بوە)).

بۆ ئەنجامدانی ئەم سیاسەتە کوردییە نوێیە نیسل پێشنیار ئەکا هاوپەیمانەکان کۆبونەوەیەك بکەنو نوسیوێتی:

((ئەرمەنەکان لەم کارەدا یارمەتی مان ئەدەن هەرچەندە دوژمنایەتی زۆر کۆنی بەینی ئەم دو گەلە شتێکی مێژوییە, بەلام ئەرمەنیەکان پەی بەوە ئەبەن کەدروست کردنی کوردستانی ئۆتۆنۆم دەستەبەرێکی نوێ ئەبێ بۆ

جێبـــەجێ كردنـــی راســـتەقینەی ســـەرەتای نەتـــەوەكان و دروســـت كردنـــی ئەرمەنستانی ئۆتۆنۆم لە پاشەڕۆژێكی نزیكدا))[22].

حكومەتی فەرەنسی لە 13ی كانونی یەكـەمی 1917دا لـەوەڵامی جەنـەراڵ نیسل دا بەتەلەگرام نیسل و هەمو كاربەدەستانی تری ناوچەكەی ئاگادار كـرد كە :

((حكومـەت وەهـای بـەراورد ئـەكا كـەهاوكاری ئەرمـەنی و مەسـیحیەكانی قافقاز بەخەرجێكی كەم ئەتوانرێ دابین بكرێ... لەبەرامبـەر ئەمـەدا، نیشـان دانی نزیكی بەرامبەر ئیلاتی كورد هەستی دوژمنانـەی مەسـیحیەكان بەرامبـەر ئێمە ئەوروژێنێ، لەئەنجام دا حكومەت لای وانیە كەئەگەر بـە پێی بەرنامـەی باس كـراو لـەرا پۆرتی جەنـەراڵ نیسـلدا بەئاشكرا موافەقـەت بكـرێ لەسـەر دروست كردنی كوردستان شتێكی لـەبار بـێ... لەگـەڵ ئـەوەشدا، حكومـەت لای وایە بە پێی ئەو ئیمكاناتـەی لەبـەر دەس دایـە یارمـەتی جـەنگیی خێڵـەكانی كورد بەدەس بهێنن. ئەكرێ كۆلۆنیل شـاردینی بكرێتـە لێپرسـراوی دۆزینـەوەی رێگەی گفتوگۆ لەگەڵ سەرۆكەكانی كورد))[23].

ئەگەرچی كورد تەنیا نەتەوەی گەورە بو كە لەساڵانی جـەنگدا بەدڵسـۆزی بۆ ئیمپراتۆریەتی عوسمانی مایەوە، بـەڵام لەچـاو هـەمو نەتـەوەكانی تـرا، جگە لەئەرمەن، ئازارو كوێرەوەری لەهەمویان زیـاتر بـەدەس توركـەوە بینـی. سەرباری ئەوەی كوردستان بو بەكەلاوەیەكی گەورەو، جگە لەوانەی لەمەیدانی شەردا یا بەهۆی شەرەوە كـوژران، كاربەدەسـتانی تـورك 700 هـەزار كوردیـان بەبیانوی ئەوەی ناوچەكانیان بۆتە مەیـدانی شـەڕ بـەزۆر لەكوردسـتانەوە بـۆ ناوەوەی ئەنەدۆڵ راگوێزا، ماڵ و دارایییان زەوت كردن، بەشێكی لـەڕێگا مـردن و ئەوی تریشی هـەژارو دەربـەدەر بـون. كەشـتێكی ئـەوتۆی لـەكوێرەوەری گـەلی ئەرمەنی كـەم تـر نیـە، لـەكاتێكا كـوێرەوەری ئەرمـەن لەسەرانسـەری دنیـادا دەنگی دایەوە، كەچی كەسێ لەسەر كوێرەوەری كورد هەڵی نەدایە.

4- پلانی ژێر بەژێر بۆ دابەش كردنی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست

روسـیە و بـەریتانیا لەسیاسـەتی ناوچـەییاندا لەرۆژهـەڵاتی نزیـك و ناوەڕاستدا ناكۆك بون. قازا نجەكانیان لەگەڵ یەك نە ئەگونجا. ستراتیجیان بەرامبـەر هـەمو ناوچـەكە بەگشـتی و، بەرامبـەر بـە پارێزگاری قـەوارەی ئیمپراتۆرییەكانی ئێرانی و عوسمانی یا دابەشكردنی جیاواز بو. ئەم دو هێزە ناكۆكەی كەهەردوكیان چاویان بڕی بـوە ناوچـەكەو، هەریەكـەیان بـەگوێرەی ستراتیجی ناوچەیی خۆی و، بەشێوەی تایبـەتی خـۆی، لە پـە یجۆری جێبـەجێ

کردنی ئامانجو دەسکەوتی تایبەتی خۆیدا بو، تەنیا دوجار لەسیاسەتی ناوچەییان دا توانییان یەك بکەون.

جاری یەکەمیان، لەتاو هەرەشەی تەنینەوەی شۆڕشی فەرەنسیو گەورەبونی مەترسی ناپلیۆن پۆناپارت.

جاری دوەمیش، لەتاو هەڕەشەی ئاڵمانیو پەرەسەندنی نفوزی ئاڵمانی لەئەوروپاو ئاسیادا.

بەریتانیاو روسیا، بۆ بەربەستی مەترسی ئاڵمانی، لەسەر لابەلا کردنی کێشە کۆنەکانیان لەناوچەکانی رۆژهەلاتی ناوەراستو نزیکدا، پاش 15 مانگ گفتوگۆی بەردەوام رێك کەوتن. لە31ی ئابی 1907دا وەزیری کاروباری دەرەوەی روسی، ئەلیکساندەر ئیزولسکیو، سەفیری بەریتانی لە پیتەر بۆرك، سیر ئارتور نیکلسون، پەیمانێکی دو قۆلییان بەست. لەم پەیمانەدا پێکهاتن لەسەر ئەوەی:

1-تیبەت بەبێلایەنی بمێنێتەوە، هیچ لایەکیان دەستی تێ وەرنەدەن.

2-هەلومەرجی هەبو(ستاتوس کڤو) لەئەفغانستان وەکو خۆی بمێنێ، واتە بەناوچەی نفوزی ئینگلیزی بمێنێتەوە.

3-ئێران دابەش بکرێ بەناوچەی نفوزی ئینگلیزیو، روسیو، مەڵبەندێکی بێلایەن لەبەینی هەردو ناوچەدا.

بەگوێرەی ئەم پەیمانە ئەرزی ئێران ئەبو بە3 بەش:

ناوچەی نفوزی روسی:

هەمو ئازەربایجان، خۆراسان، گورگان، مازندەران، گەیلان، ئەراك، قوم، ساوە، یەزد، نائین، ئەسفەهان، بروجەرد، تاران، قەزوین، زەنجان، هەمەدان، کرماشان، کوردستان، قەسری شیرین.

ناوچەی نفوزی ئینگلیزی

کرمان بیرجوند، سیستان، بلوچستان، کەنارەکانی تەنگەی هورمز، چاه بەهار، بەندەر عەباس.

مەڵبەندی بێلایەن:

قاینات، خوزستان، فارس، لورستان، چەهار مەحالی بەختیاری، بوشەهر[24].

لە1911ەوە بەگوێرەی ئەم رێکەوتنە هێزەکانی روسیو بەریتانی چو بونە ناو ئێرانەوە. کەجەنگیش هەڵ گیرسا سوپاکانی روسو ئینگلیز بێ ئەوەی

ڕێزی سەربەخۆیی و بێلایەنی ئێران بگرن، یا ئێران خۆی بەرەنگاری بکا، بەکردەوە داگیریان کرد.

شەڕ هێشتا لەهەمو مەیدانەکانی ئەوروپا و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەگەرمی بەردەوام بو، چارەنوسی جەنگ دیار نەبو بە چ لایەکدا ئەکەوێ، کەدەوڵەتانی ئیمپریالیستی ئەوروپا لەناو خۆیاندا کەوت بونە گفتوگۆو سەودا بۆ ڕێك کەوتن لەسەر جۆری دابەش کردنی سەرزەمینی عوسمانی و ئێرانی. هەر لەسەردەمی جەنگدا بەنهێنی لەسەر جۆری دابەش کردنی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ڕێك کەوتن. ڕێوشوێنەکانی ئەم پێکهاتنە گشتیە بە4 قۆناغی سەرەکیدا تێ پەڕی: ڕێکەوتنی ئەستەموڵ، ڕێکەوتنی لەندەن، ڕێکەوتنی سایکس- پیکۆ، ڕێکەوتنی سان جین دەمورین.

1/4 ڕێکەوتنی ئەستەموڵ

لەمانگەکانی مارت و نیسانی 1915دا چەند نامەیەك لەنێوان پیتەربورگ و پاریس و لەندەندا ئاڵوگۆڕ کرا. لەئەنجامدا ڕوسیا لەلایەك و بەریتانیا و فەرەنسە لەلاکەی تر گەیشتنە ڕێکەوتنی نهێنی ئەستەموڵ، بە پێی ئەم ڕێکەوتنە ئەبو[25].

ئەستەمول، لێواری ڕۆژئاوای بوسفۆر، دەریای مەڕمەرە، دەردەنیل بخرێنە سەر ڕوسیا، هەروەها تراسی جنوبی تا خەتی ئینوس- مێدیا، کەناری ئاسیای بچوك لەبەینی بۆسفۆرو ڕوباری ساخاریا و شوێنی لەسەر خەلیجی ئیسمید دوایی تر دیاری بکرێ، جزیرەکانی ناو دەریای مەڕمەڕەو جزیرەکانی ئیمبروس و تینداوس.

لەبەرامبەر ئەوانەدا ڕوسیاش دانی بەهەندێ لەخواستەکانی بەریتانیا و فەرەنسادا نا"

1-دەربارەی تورکیا

ا-ئەستەمول ببێتە مینایەکی ئازاد بۆ هاوپەیمانەکان و ئازادی کەشتیرانی لەبوغازەکانیدا دابین بکرێ.

ب-ڕوسیا دان ئەنێ بەمافە ئابیەتیەکانی بەریتانیا و فەرەنسە لەتورکیای ئاسیاییدا لەڕێکەوتنێکی جیاوازا.

ج-شوێنە پیرۆزەکانی ئیسلام لەتورکیا جیابکرێتەوە لەگەڵ عەرەبستان بخرێتە ژێر حوکمێکی ئیسلامی سەربەخۆ.

2-دەربارەی ئێران

ا-روسيا مل ئەدا بۆ ئەوەی ناوچەی بێلایەن، وەکو لەرێکەوتنی ئەنگلو-روسیدا دیاری کراوە، بخرێتە سەر ناوچەی نفوزی بەریتانی.

ب-ئەبێ 3 گۆڕین لەو رێکەوتنەدا رەچاو بکرێ: یەکەم، ئەو شوێنانەی هاوسێی شارەکانی ئەسفەهان و یەزدن بخرێنە سەر ناوچەی روسی. دوەم، بەشێکی رۆژهەلاتی دوری ناوچەی بێلایەن کەهاوسێی قەلەمرەوی ئەفغانیە بخرێتە سەر ناوچەی روسی. سێیەم، روسیا ئازادی تەواوی کاری هەبێ لەناوچەی نفوزی خۆیدا(واتە ئازادی داگیرکردنی یەکجاری ئەو شوێنانەی هەبێ).

2/4 رێکەوتنی لەندەن

لەساڵی یەکەمی جەنگدا ئیتالیا دو دڵ بو لەبەشداری جەنگ و لەوەی کەخۆی بەلای کام لایەنی جەنگدا ساخ بکاتەوە. هەوڵی ئەدا بزانێ لەکام لا دەسکەوتی زۆرتری پێ ئەبرێ. سەرەنجام هاوپەیمانەکان توانییان بیخەن بەلای خۆیاندا بەوەی لەدەسکەوتەکانی جەنگ بەشی بدەن.

لەنیسانی 1915دا لە لەندەن، بەریتانیاو فەرەنساو روسیا پەیمانێکیان لەگەڵ ئیتالیا بەست، هاوپەیمانەکان خواستە ئەرزیەکانی ئیتالیایان لەسەروی ئەفریقاو رۆژئاوای ئەنەدۆڵی سەر دەریای سپی ناوەراست سەلماند، بەرامبەر بەوەی ئیتالیا شان بەشانی ئەوان هاوبەشی جەنگ بێ. ئیتالیا لە20ی ئابی 1915دا جەنگی دژی تورکیا راگەیاند.

3/4 رێکەوتنی سایکس- پیکۆ

لە1915دا بەریتانیاو فەرەنسە کەوتنە تەگبیر بۆ دابەش کردنی سەرزەمینی ئاسیایی تورکیا. لەلایەن بەریتانیاوە سیر مارك سایکس و لەلایەن فەرەنسەوە جۆرج پیکۆ بۆ سەوداو گفتوگۆ دانرا بون. پاش ئەوەی چەندین نامەیان لەگەڵ یەکتری گۆڕییەوە لەبەینی خۆیاندا رێك کەوتن. بۆ ئەوەی رەزامەندی روسیاش بەدەس بهێنن لەبەهاری 1916دا چون بۆ گفتوگۆ لەگەڵ سازانۆف وەزیری دەرەوەی روسیا. سازانۆف و پالیو لوگ، سەفیری فەرەنسی، لەنیسانی 1916 دا لەسەر خواستەکانی روسیا پێك هاتن.

بە مجۆرە پێکهاتنی گشتی بەریتانی و فەرەنسی و روسی، لەسەر جۆری دابەش کردنی رۆژهەلاتی ناوەراست و بەشی هەریەکەیان، تەواو بو کەتێکرا بریتی بون لە11نامەو، لەمێژۆدا بەرێکەوتنی سایکس- پیکۆ ناسراوە.

بە پێی ئەم رێکەوتنە ئەبو:[26]

1-ا. ئەم ناوچانە بخرێنە سەر روسیا" ئەرزروم، تەرابزون، وان، بتلیس، تا جێگایەك لەرۆژئاوای تەرابزون لەسەر دەریای رەش.
ب-ئەم ناوچانەش ببنە بەشی روسیا" ناوچەی کوردستان لەجنوبی وان و بتلیس لەنێوان موش، سیرت" ئاوەڕۆی دیجلە، جزیرەی ئیبن عومەر، ئەو زنجیرە چیایەی بەسەر ئامێدیدا ئەڕوانێ، تا ناوچەی مەرگەوەڕ.
2-ئەم ناوچانەش ببنە بەشی فەڕەنسا" ناوچەی کەنار دەریاکانی سوریا، ولایەتی ئەدەنە، ئەو سەرزەمینەی لەجنوبەوە بەخەتێك لەعەینتاب و ماردینەوە تا سنوری روسیاو لەشیمالەوە بەخەتێك لەئالاداخەوە بەناو قەیسەری، ئاك داخ، جیلو داخ، زازا بۆ ئیجن- خەرپوت دا تێ ئەپەڕێ.
3-ئەم ناوچانەش ببنە بەشی بەریتانیا" ناوچەکانی خواروی میزۆپۆتامیاو بەغداد، هەروەها میناکانی حەیفاو عەککا لەفەلەستین.
4-لەو شوێنانەدا کە ئەکەونە بەینی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی فەرەنسی و بەریتانی کۆنفیدراسیۆنی چەند دەوڵەتێکی عەرەبی یا دەوڵەتێکی عەرەبی تێدا دروست بکرێ. ئەویش دابەش بکرێ بەناوچەی نفوزی فەرەنسی و ناوچەی نفوزی بەریتانی.
بەم پێیە سوریاو ولایەتی موسل ئەبونە ناوچەی نفوزی فەرەنسی و ئەو سەرزەمینەش کە لەفەلەستینەوە درێژ ئەبێتەوە بۆ سنوری ئێران ئەبو بەناوچەی نفوزی بەریتانی.
5-ئەسکەندەرونە ببێتە مینایەکی ئازاد.
6-فەلەستین(تدويل) بکرێ.
دوایی تر لەنیسان- ئابی 1917دا ئەم رێکەوتنانە بەهەندێ دەسکاری کەمەوە لەلایەن بەریتانیاو فەرەنسەو ئیتالیاوە سەرلەنوێ لەسان جین دەمورین دوبارە کرانەوە.
4/4 رێکەوتنەکان و ئاواتەکانی گەلان
لەم رێکەوتنانەدا. بەڵێنە ئاشکراکانی کاربەدەستانی ئەم دەوڵەتانە بەگەلانی ناوچەکە بە تەواوی خرابونە پشت گوێ و ئاواتە نەتەوەییەکانی گەلانی رۆژهەڵاتی ناوەراست پێ شێل کراون.
1/4/4 ئاواتەکانی عەرەب
هاوزەمان لەگەڵ گفتوگۆی ژێربەژێری دەوڵەتە ئەوروپییەکان بۆ پێکهاتن لەسەر جۆری دابەش کردنی ناوچەکە، مەکتەبی بەریتانی لەقاهیرە خەریکی ئاڵوگۆڕی نامە بو لەگەڵ شەریف حسێن بۆ ئەوەی شۆڕش دژی ئیمپراتۆریی

عوسمانی بەهاوکاری بەریتانیا رابگەیەنێ لەبەرامبەر بەڵێنی سەلماندنی سەربەخۆیی وڵاتانی عەرەبیدا.

حسێن لەشکرێکی چەکداری پێکەوەنا، شان بەشانی هێزەکانی حکومەتی بەریتانی مەسیحی دژی هێزەکانی دەوڵەتی عوسمانی ئیسلامی ئەجەنگان بەو هیوایەی لەدوای جەنگ بەئاماانجەکانی خۆیان بگەن.

لەم رێکەوتنانەدا ئەگەرچی باسی((کۆنفدراسیۆنی چەند دەوڵەتی عەرەبی یا دەوڵەتێکی عەرەبی))و باسی((جیاکردنەوەی شوێنە پیرۆزەکانی ئیسلام و عەرەبستان لەتورکیاو دانانی لەژێر حوکمێکی ئیسلامی سەربەخۆدا))کراوە، بەلآم ئەوانە هەرگیز لەگەڵ ئەو بەڵێنانە نە ئەگونجان کە ماکماهون لەباتی حکومەتی بەریتانی دابوی بەشەریف حسێن و لەگەڵ ئاماانجی نەتەوەیی عەرەب جوت نە ئەبون. سەرەرای ئەمانەش بیلفور، وەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانیا، بەڵێنیدا بە((رێکخراوی جیهانیی سەهیۆنی))بۆ پشتیوانی کردنیان لەدروست کردنی نیشتمانی نەتەوەیی جولەکە لەفەلەستین، کەدوایی تر بو بەگەورەترین کێشەی گەلانی عەرەب.

2/4/4 ئاواتەکانی ئەرمەن

هاوکاری ئەرمەن لەگەڵ روسیا دژی ئیمپراتۆری عوسمانی لە پێناوی سەربەخۆیی نەتەوەیی دا، هەمیشە یەکێ بوە لەبەهانەکانی تورك بۆ چەوساندنەوەی ئەرمەن و کوشتنی بەکۆمەڵیان. لەسەرەتای جەنگدا قەیسەری روس بەڵێنی ئازادیو سەربەخۆیی بەگەلی ئەرمەنیدا، بەرامبەر بەوەی ئەوان دژی تورك راپەرن و هاوکاری روسیا بکەن. ئەرمەنیەکان تیپ و دەستەی چەکداریان دروست کرد لەریزی سوپای روسیدا دژی تورك ئەجەنگان بەو هیوایەی لەدوای جەنگ بەئاماانجی نەتەوەیی خۆیان بگەن. کەچی لەو رێکەوتنانەدا ئاماانجەکانی نەتەوەیی ئەرمەن بەتەواوی پشت گوێ خرا بو نیشتمانەکەی و ئەو شوێنانەی کوردستان کەئەوانی لێ ئەژیان خرا بونە سەر ئەرزی روسیا.

3/4/4 ئاواتەکانی کورد

رێکەوتنی سایکس- پیکۆ لەلایەن چەند کەسێکەوە دارێژرا بو کەشارەزای کاروباری کوردستان و ژیانی کۆمەلآیەتی، ئابوری سیاسی گەلی کورد بون. سێر مارك سایکس خۆی گەشتێکی درێژی بەکوردستاندا کرد بو. لەنزیکەوە دیدەنی خێڵەکانی کوردی کرد بو. چەند لێکۆڵینەوەی لەسەر نوسی بون. سازانۆف

لەنزیکەوە شارەزای مەسەلەی کورد بو. گوێی لەکوردی وەکو عەبدولرەزاق بەگی بەدرخان گرت بو.

هەرچەندە هیچ کام لەدەوڵەتانی ئەوروپی نەچوبونە ژێر باری سەلماندنی ئامانجی نەتەوەیی کوردەوەو هیچ بەڵێنێکی تایبەتییان نەدا، بۆیە لەم ڕێکەوتنانەشدا ئاواتەکانی کورد بەتەواوی پشت گوێ خرا بون.

دەوڵەتانی ئەوروپی بەبایەبونی ئیمپریالیستیەوە نەخشەی دابەش کردنی ناوچەکەیان کێشا بو. جگە لەدەسکەوتی تایبەتی خۆیان، گوێیان نەدابوە هیچ نرخێکی سیاسی، ئابوری، فەرهەنگی، نەتەوەیی، دینیو زمانیی گەلانی ناوچەکە نیشتمانی نەتەوەیی عەرەبو کوردو ئازەریو ئەرمەنیان لەناو خۆیاندا دابەش کردبو.

کوردستان بەپێی ئەم ڕێکەوتنانە ئەبو بەشێکی گەورەی لەرۆژهەلاتی دیجلە بکەوێتە ژێر دەستی روسیاوە، وە بەشێکی لەرۆژئاوای دیجلە بکەوێتە ژێر دەستی فەرەنسەوە، بەشێکی بچوکی لای خوارویشی بکەوێتە ژێر دەستی بەریتانیاوە.

5-دوا ساڵی جەنگ

1/5کاری دەرچونی روسیا لەجەنگ بۆ سەر چارەنوسی کورد

لەشوباتی 1917دا شۆرش دژی قەیسەر لەروسیا هەڵگیرسا. لەو کاتەدا سوپای روس لەرۆژهەلاتی کوردستان: ورمێ، سابلاخ، کرماشانو لەکوردستانی سەرو: ئەرزروم، ئەرزنجان، وان، بتلیسو لەکوردستانی خوارو: خانەقین، پێنجوین، رەواندزی لەژێردەستدا بو. لەگەڵ هێزی بەریتانی لەلای خانەقینەوە خەریکی یەکگرتنەوەو دانانی پلانی هاوبەش بون بۆ داگیرکردنی موسل. بەشێکی زۆری ئەو ناوچانەی، بەگوێرەی ڕێکەوتنە نهێنیەکان، ئەبو بکەوێتە ژێر دەسەلاتی خۆی یا ناوچەی نفوزی بێ، بەکردەوە داگیری کردبون.

رواوەکانی شوباتو مانگەکانی دوایی تر ریزەکانی سوپای شلەژان. لەئۆکتۆبەری 1917دا کە بولشەویك دەسەلاتی گرتە دەست سیاسەتی روسی بەرامبەر جەنگ لەبنەرەتەوە گۆڕا.

((کۆنگرەی نوێنەرانی کرێکارانو سەربازانو جوتیارانی سەرانسەری روسیا)) لە8ی تشرینی دووەمی 1917دا بڕیاریدا" هەمو ئەو ڕێکەوتنە نهێنییانەی روسیای قەیسەری لەگەڵ دەوڵەتانی ئیمپریالیستی بۆ دابەش کردنی دنیا کردویەتی دەسبەجێو بەبێ هیچ مەرجێکی پێشەکی هەڵ

بوەشــێنێتەوە. لەرۆژنامــەکانی روســیادا دەســتی کــرد بەبڵاوکردنــەوەی تێکستەکانی و ئاشکرا کردنی بەندە نهێنییەکانی.

لــەکۆتـایی تشــرینی دوەمدا ((ئە نجومــەنی کۆمیســارەکانی گــەل))داوای لەلایەنەکانی جەنگ کرد" بۆ راگرتنــی جــەنگ و جێگیر کردنــی ئاشـتی لــەناو گەلاندا لەگەڵ روسیای سۆڤێتی گفتوگۆ بکەن.

حکومەتی سۆڤێتی بـانگەوازی بــۆ گەلــە موسڵمانەکانی رۆژهــەلات دەرکـرد. داوای لەگــەلانی فــارس و تــورك و عــەرەب و هینــد ئــەکرد دژی ئیمپریــالیزم راپەڕن. لەم بـانگەوازەدا نـاوی ژمارەیەکی زۆر لەمیللەتـانی نـاوچـەکە هـاتوە، بەڵام ناوی کوردی تێدا نیە.

لە5ی کانونی یەکەمی 1917دا، واتە چل رۆژی دوای سـەرکەوتنی شۆڕشـی ئۆکتۆبــەر، رژێمــی نــوێ بــەیانێکی بــەئیمزای لیــنین، ســەرۆکی ئە نجومــەنی کۆمیسەرانی گەل، بۆ گەلانی ئیسلامی رۆژهــەلات بلاوکـردەوە، لەبەیانەکـەدا نوسرا بو:

((هاوڕێیان! برایان!

لەروسیا گۆڕانی گرنگ لەروودان و ئە نجام دان دایە، جەنگی خوێنـاوی ئێستا کە بەنیازی دەستدرێژی بۆ سەر ئەرزی بێگانەو دابەش کردنی خـاکی میللـەتانی تر دەستی پێ کرد، لەتەواو بون نزیك ئەبێتەوە. دنیایـەکی تـر پێـی ناوەتـە مەیدانی بونەوە. ئەو دنیایەش، دنیـای رە نجـدەران و گـەلانی ئـازادە. لـەدوای ئەو شۆڕشـەوە کـە لەروسیەدا قـەوماوە، حکومـەتێ دامـەزراوە، کـە بەویسـتی کرێکاران و جوتیاران لەدایك بوە.

ئەی موسڵمانانی رۆژهەلات! ئەی ئێرانییان! ئەی تورکان! ئەی عەرەب ئەی هیندو! روی قسەی ئێمە لەئێوەیە: لەگەڵ ئێـوە کـەژیانتان، گیانتـان، مـاڵ و ناموستان، چەند قەرنە لەژێر پێی تالانکەرانی ئەوروپایی دایەو، پێشێل کرا بو.

ئێمــە بــەرەسمی رای ئەگەیــەنین، کەهــەمو ئــەو پــەیمان و رێکەوتنــە نهێنییانەی قەیسەری لێخراوی روسیە لەگەڵ ئینگلیزو فەرەنسـە ئیمـزای کـرد بو، بە پێی ناوەرۆکی ئەوانە ئەبو ئەستەمول لەدوای براندوەی جەنگ بەروسیا بدرێ و، حکومەتی لێخراوی((کیرنیسکی))یش ئـەو پەیمانانـەی سـەلماند بـو، هەمویان هەڵوەشێنرانەوە، بە نەبو دائەنرێن و نرخێکیان نەماوە.

کۆمارە سوسیالیستەکانی روسیەو، حکومەتەکەی کەفەرمانەکانی جێبـەجێ ئـەکا، واتــە ئە نجومـەنی کۆمیســارەکانی گـەل، هــەردوکیان دژی داگیرکردنــی

ئەرزی وڵاتانی ترن. ئێمە بەرەسمی رای ئەگەیەنین ئەستەموڵ هی تورك خۆیەتیو، ئەبێ وەكو رابوردو لەدەس موسڵمانان‌دا بمێنێتەوە.
ئێمە بەرەسمی رای ئەگەیەنین کە پە یماننامەو رێکەوتنە کۆنەکانی روسیاو بەریتانیا کەئێرانی لەنێوان دو وڵاتی ئیمپریالیستی دا دابەش کردوە، بەهەڵوەشاوە، وەکو نەبو دائەنرێتو نرخیان نەماوە.
ئەی ئێرانییان! بەڵێنتان ئەدەینێ هەر بەکۆتایی کارە جەنگییەکان، سەربازەکانی ئێمە، خاکی وڵاتەکەتان بەجێ ئەهێڵنو، ئێوە خۆتان خەڵکی ئێران مافی ئەوەتان هەبێ بەئازادی چارەنوسی داهاتوی خۆتان بڕیار بدەن)).
حکومەتی سۆڤێتی دەستی کرد بە پێوەندی لەگەڵ حکومەتی تورك بۆ دانانی رێوشوێنەکانی راگرتنی جەنگو کێشانەوەی هێزەکانی. نوێنەرانی روسو تورك لەدوایی مانگی 1917 لەموسل ئاگربڕیان کرد. لە3ی مارتی 1918دا نوێنەرانی روسیو توركی لە((بریست- لیتوفسك)) رێکەوتنێکیان دەربارەی راگرتنی جەنگ ئیمزا کرد. بابەتە گرنگەکانی ئەم رێکەوتنە" کشانەوەی هێزەکانی روسیا لەناوچە داگیرکراوەکانی عوسمانی بۆ سنورەکانی پێش جەنگ ئیمزا کرد. هەڵوەشاندنەوەی تیپە چەکدارەکانی ئەرمەن، دیاری کردنەوەی سنوری روسی- عوسمانی وەکو سنوری پێش جەنگی 1878، دەس هەڵگرتن لەقەرزی روسی لەسەر تورکیا، ئازاد کردنی دیلەکانی جەنگ[27].
حکومەتی سۆڤێتی رێکەوتنی روسی- بەریتانی 1907ی دەربارەی دابەش کردنی ئێران هەڵوەشاندەوە. لەگەڵ حکومەتی ئێرانی دەستی کرد بەگفتوگۆ بۆ رێکخستنەوەی پێوەندییەکانی هەردولا. لە26ی حوزەیران تا 27 ی تەمموزی 1918 دەستی هەڵ گرت لەهەمو ئەو ئیمتیازو قەرزو سەرمایانەی روسیای قەیسەری لەئێران هەی بو، وە دایەوە بەگەلی ئێران[28] ئەمەش یارمەتییەکی گەورەی ئابوری بو بۆ دەرباری قاجاری نابوتو قەرزار.
ئاشکراکردنی رێکەوتنە نهێنەکانی هاوپە یمانەکان لەدنیادا دەنگی دایەوە، تەنانەت لەناو دەوڵەتە ئەوروپییەکانیش دا. جەمال پاشا، ، شەریف حسێنی لەرێکەوتنەکان ئاگادار کرد، وە ئەوەی بەهەل زانی بۆ ئەوەی حسێن لەنیازی بەریتانیاو بەڵێنە ناراستەکانی هۆشیار بکاتەوە، بەشکو واز لەهاوکاری ئینگلیز بهێنێ. کاربەدەستانی بەریتانی ویستیان وا لەحسێن بگەیەنن کەئەوە پیلانی کومۆنیستەکانە بۆ تێکدانی نێوانی عەرەب لەگەڵ ئینگلیز. لەهەمان کاتدا کاربەدەستانی هاوپە یمانەکان کەوتنە

دوبارەکردنــەوەی بەڵێنــەکانی پێشــویان کەهاوپەیمانــەکان لــەو شــەڕەدا مەبەستیان رزگاری گەلانی ژێر دەستەی تورکە.
روسیای سۆڤێتی لەسـەرەتادا توشی کێشەی شەری نـاوخۆی بـو، لەسـەر ئاستی جیهانییش لەلایەن دەوڵەتە ئیمپریالیستەکانی دنیـاوە گـەمارۆ درا بـۆ روخاندنی. مەسەلەی پارێزگاری رژێمی سۆڤێتی پلەی یەکـەمی گرنگیـی هـەبو لەسیاســـەتی نـــاوەکی و ناوچـــەیی و جیهـــانی دەوڵـــەتی ســـۆڤێتی و کاربەدەستەکانیدا. دەوڵەتی سۆڤێتی ئەگەرچی هانی گەلانی رۆژهەلاتی ئەدا بۆ خەبات دژی ئیمپریالیزم، لە پێناوی سەربەخۆیی و مافی ئـازادی بڕیـاردانی چارەنوسی خۆیاندا، بەلام هەڵسەنگاندنی هەڵوێستی سـۆڤێتی لەبزوتنـەوەی شۆرشـگێرانەی گـەلانی ناوچـەکە کـە ئـەوان بەئاشکرا هانیـان ئـەدان و لەدەوڵــەتانی ناوچــەکە کەئــەوان بــەرەسمی پێوەنــدی باشــیان لەگــەڵ دائەمەزراندن، دەری ئەخەن ئەوە زۆرتر لایەنی پڕوپاگەندەی هەبوە، چونکە سۆڤێت لەسیاسـەتی دەرەوەیـدا دروسـت کردنـی پێوەنـدی باشـی بازرگـانی، ئـابوری، فەرهـەنگی، جـەنگیی لەگـەڵ دەوڵـەتانی ناوچـەکە بـێ گـوێ دانـە سروشــتی سیاســی رژێمــەکانی و هەڵوێســتی ئــەو رژێمانــە لەگەلــەکانیان، بەتاییـەتی لەگـەڵ دەوڵـەتانی دراوسـێی لای خوارووی‌ـدا، لە پلـەی یەکـەمی گرنگی‌دا دانا بو، نەك لەگەڵ گەلانی ناوچەکە. وە لەئازادی مـافی بڕیـاردانی چارەنوس مەبەستی مافی دەوڵەتان بو نەك هی گەلان، بەتاییەتی گەلانی بێ دەوڵەت. ئەگەر جارێ پشتیوانی لەخـەباتی شۆرشگێری نەتەوەیـەك کردبـێ. ئەوە بۆ گوشار بردن بـوە بـۆ سـەر دەوڵەتەکـە کەناچـار بـێ پێوەنـدی باشـتری لەگەڵ دا بمەزرێنێ. ئەوە بوە نەریتێکی نەگۆڕاوی سیاسـەتی دەرەوەی سـۆڤێتی لەقۆناغەکانی دوایی تریشدا.
لەئێران لەکاتێکا لەبەشی سەرەوەیدا جولانەوەیەکی شۆرشگێری بـەهێزی تێدا بـو، وە لـەتاران حکومـەتێکی کۆنە پەرستی لێ بـو، حکومـەتی سـۆڤێتی جولانەوە شۆرشگێرییەکەی پشت گوێ خست و کردی بەفاکتەری گوشـار بـۆ سـەر حکومەتە کۆنە پەرستەکە تا ناچار بێ پێوەندی باش لەگـەڵ یـەکێتی سـۆڤێت دا بمەزرێنێ. لەتورکیاش جگە لەوەی دەستی لەئەرمەن و ئاسوری هەڵ گرت بـۆ ئەوەی بە تەنیا روبەروی چارەنوسی نائومێدانـەی خۆیـان بـبن. هـەر بـۆ رازی کردنی حکومەتی تورکی هـیچ پشـتیوانییەکی لەخـەباتی گـەلی کـورد نـەکردو وەلامی هیچ هاوارێکی یارمەتی دانی کوردی نەدایـەوە، بـەڵکو لەتەقەلایـەکی

گەرمدا بـو بـۆ دروست كردنـی باشـترین پێوەنـدی لەگـەڵ حكومـەتی توركیـاو پاشتریش حكومەتی تازە دروستكراوی عیراق.

حكومـەتی سـۆڤێت زنجیرەیـەك پـەیمانی دەسـدرێژی نـەكردن و ئاسـایش و بازرگانی لەگەڵ ئێران و توركیاو ئەفغانستان ئیمزا كرد. لێرەدا جێی خۆیەتی یەكێكیان وەكو نمونە بۆ ئەوانی تر باس بكرێ.

لە26 ی شوباتی 1921دا((پەیمانی دۆستایەتی ئێـران و روس)) ئیمـزا كرا. بـەگوێرەی ئـەم پەیمانـە جگـە لـەوەی حكومـەتی سـۆڤێتی((هەموو ئـەو پەیمان و رێككەوتن و بەڵێننامانـەی كەحكومـەتی روسـیای قەیسـەری لەگـەڵ ئێـران بەسـتویەتی و، مـافی میللـەتی تـێدا فـەوتاوە، هـەڵ ئەوەشـێنێتەوەو بەنەبو دائەنێ))و((هەمو ئەو رێكەوتن و پەیمانانەی حكومەتی پێشوی روسی لەگەڵ دەوڵەتانی سێیەم بەزەرەری ئێران بەستویەتی هەڵ ئەوەشێنێتەوەو بـە نەبو دائەنێ)) ئێرانی لەهەموو قەرزەكانی زەمانی قەیسـەر بەخشـی و، هـەمو سەرمایەی لەگوێزانـەوە هـاتوو و لەگوێزانـەوە نـەهاتوی((بانكی ئستقراچـی ئـیران))و دراوی نەختینـە، شتومەكی هێـزا، جـادە، رێگـای ئاسـنین، سـەكۆو عەمارو كەشتی و هۆكانی گوێزانەوە لەگۆمی ورمـێ و بەنـدەری ئـەنزەلی، هێڵـی تەلـەفون و تەلـەگراف، خـانو و تـەلارەكان، كارگـای كارەبـا، كـە مـوڵكی حكومـەتی روسـی و كۆمپـانی و هاووڵاتیـەكانی بـون بەخۆڕایـیدا بەحكومـەتی ئێران.

مادەی چوارەمی ئەم پەیمانە ئەڵێ: ((هەردو پەیمانكاری بەرز گفت ئەدەن كە:

1-لـەخاكی خۆیـاندا رێ نـەدەن بـە پێكهێنان یـا جـێ كردنـەوەی هـیچ رێكخستن و تاقمێ بەهەر ناوێكەوە بێ یا كەسانێ تەنیا كەئامانجیان خـەبات بـێ دژی ئێـران و روسـیا یـا دژی وڵاتـانی هاوپـەیمانی روسـیا، هـەروەها بەوەرگرتنیكەسانی لەشكر یاگوێزانـەوەی كەلوپـەلی نەفـەرات بـۆ ریزەكـانی لەشكر یا هێزە چەكدارەكانی رێكخستنی گۆڕین.

2-نابێ رێ بدرێ بەهیچ رێكخستنێ، بەهەرچی ناوێكەوە بێ ئەگەر بیـەوێ دژی پـە یمانكاری بـەرز خـەبات بكـا، ئـەو شـتانەی ئـەگونجێ دژی پەیمانكارەكەی تر بەكار بهێنرێ ببرێتە خاكی هیچ كام لەم دولا پـەیمانكارە بەرزەوە یا لەوێوە بگوێزرێتەوە.

3-بەهـەمو هۆیـەكی كـە لەبـەردەسدا بـێ رێ لەمانـەوەی سـوپا یـا هێـزی چەكداری دەوڵەتی سێیەم لـەخاكی خـۆی و هاوپەیمانەكانیـدا بگـرێ ئەگـەر

لەوانە بێ مانەوەی هێزی ناوبراو ببێتەمایەی هەڕەشە لەسنور یا بەرژەوەندی یا ئاسایشی پەیمانکارە بەرزەکەی تر)).

مادەی شەشەم ئەڵێ((هەردو پەیمانکاری بەرز پێکهاتن هەر کاتێ دەوڵەتانی سێیەم بیانەوێ لەرێی خۆتی هەڵقورتاندنی چەکدارەوە سیاسەتێکی داگیرکەرانە لەئێران بگرن یا خاکی ئێران بکەن بەمەڵبەندی پەلاماردانی چەکداری روسیاو ئەگەر مەترسی هەڕەشە لەسنوری دەوڵەتی سۆڤیێتی یا هاوپەیمانەکانی بکاو حکومەتی ئێران دوایی راگەیاندنی لەلایەن روسیاوە نەی توانی خۆی لەم مەترسییە دور بخاتەوە، حکومەتی سۆڤیێتی مافی هەیە سوپای خۆی بباتە ناو خاکی ئێرانەوە تا بۆ پاراستنی خۆی رێوشوێنی سوپایی پێویست دابنێ. حکومەتی روسیای سۆڤیێتی بەڵێن ئەدا پاش نەمانی مەترسیەکە سوپاکەی بەبێ دواکەوتن لەسنوری ئێران بباتە دەرەوە))

یارمەتی نەدانی دوژمنانی ناوەوەو دەرەوەی یەکتری، واتە بۆچونی ستراتیجی سیاسیو جەنگی بەسەر گیانی پەیمانەکاندا زاڵ بون.

-حکومەتی سۆڤیێتی لەناکۆکی بزوتنەوەی کەمالی لەگەڵ دەوڵەتانی ئەوروپیو لەململانێدا لەگەڵ بابیعالی پشتگیرییەکی کاریگەری مستەفا کەمالی بەچەكو پارە کرد. پێوەندی بازرگانی، سیاسی، دیپلۆماسی، جەنگی لەگەڵ دامەزرانو چەند رێکەوتنی گرنگی لەگەڵ ئیمزا کرد، لەوانە((پەیمانی دۆستایەتیو هاوکاری روسی- تورکی)) مارتی 1921.

ئەگەر ئەم رێکەوتنانە لەباری سەرنجی سۆڤیێتیەوە قازانجی بۆ گەلانی ئەم دو دەوڵەتە هەبو بێ، ئەوا قازانجی زۆرتری بەم دو حکومەتە گەیاند کەخۆیان جێگیرو بەهێزتر بکەن لەکاتێکا شەپۆلی نارەزایی گەلانی ناوچەکە لەهەڵچوندا بو. سیاسەتی سۆڤیێتیش هەر ئەوە بو کەدراوسێکانی لای خواروی ئێرانو تورکیاو ئەفغانستان بەیەکگرتویی بمێننو حکومەتەکانیان بەهێز بن بۆ ئەوەی خۆیان لەبەر گوشاری دەوڵەتانی دوژمنی روسدا رابگرنو، نەکەونە ژێردەست یا ژێر نفوزی ئەوانەوەو لەوێوە مەترسی بۆ سەر یەکێتی سۆڤیێت دروست بکەن.

نوسەرە پێشکەوتنخوازەکانی کورد بەستایشێکی زۆرەوە هەمیشە لەکاری ئیجابی شۆڕشی ئۆکتۆبەر بۆ سەر بزوتنەوەی رزگاری نەتەوەیی کورد دواون[29] ئەم بۆچونانە زۆرتر لەژێر کار تێ کردنی ئایدیۆلۆجی سیاسیدا دروست بون نەك لەئەنجامی هەڵسەنگاندنی بابەتیی روداوەکانی مێژوی ئەو سەردەمەدا. ئەگینا دیارە کەسەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر کاری سەلبی کردۆتە

سەر پاشەرۆژی سیاسی نەتەوەی کورد. لەئە نجامی روخانی رژێمی قەیسەری‌و هاتنی بولشەویکدا هەردو دوژمنی دێرینەی گەلی کورد" دەوڵەتی ئێران‌و دەوڵەتی تورکیا لەروخان‌و هەڵوەشان‌و پارچە پارچە بون رزگار بون. کوردستان بەشێکی لەژێر دەستی ئێران‌و بەشەکەی تریشی لەژێردەستی تورکیاو عیراق‌و سوریادا لەحاڵەتێکی سیاسی‌و قانونی(نامەعلوم))دا مایەوە. کە نەئازادو، نەفیدرالی‌و، نە ئۆتۆنۆم بو، وە نەبەشداربو لەحکومەتانی ئەو دەڵەتانەدا، وە نەمانداتی ئەوان‌و نەموستەعمەرەشیان بو. لەکاتێکا ئەگەر نەخشەکانی رژێمی قەیسەری جێبەجێ ببوایە: یەکەم، دەوڵەتەکانی ئێران‌و تورکیا یا ئەتەکان یا ئەبون بەدو دەوڵەتی بچوك لەناوچەکەداو، دوەم: کوردستان لەخراپترین حاڵەتدا، حاڵەتی مەعلومی موستەعمەرەی روسی‌و فەرەنسی‌و ئینگلیزی وەرئەگرت، کەهیچ نەبێ ئیمپریالیزمێکی پێشکەوتوتر بون لەچاو دەوڵەتانی داگیرکەری دواکەتوی ئێران‌و تورکیاو عیراقدا، ئەوسا هەلی سەرکەوتنی جوڵانەوەکەی لە پێناوی سەربەخۆییدا، وەکو هەمو شوێنەکانی تری دنیای ژێر دەستی ئیمپریالیزم زۆرتر ئەبو.

2/5 هێزی بەریتانی لەکوردستان

لەسەرەتای جەنگەوە سوپای بەریتانی مینای فاوی گرت بو، پاش ئەویش بەچەند رۆژێ بەسرە. ماوەیەکی درێژ چەند تێکهەڵچونی خوێناوی لەنێوان بەریتانیاو تورکدا روی دا تا ئینگلیز توانی لەمارتی 1917دا شاری بەغداد داگیر بکا.

دوای کشانەوەی روس لەمەیدانەکانی جەنگ هێزەکانی بەریتانیا بەتەنیا لەمەیدانەکانی رۆژهەڵاتی ناوەراستدا مابونەوە دژی تورك ئەجەنگان. بەریتانیا بە پێی هەلومەرجی نوێی ناوچەکە، کە لەئەنجامی دەرچونی روسیا لەجەنگ‌و گۆرانی بنەرەتیی رژێمەکەی دا هات بوەکایەوە، ئەبو چاو بە پلانەکانی خۆیدا بخشێنێتەوە. ئەگەر پێشتر لە پەیمانی سایکس- پیکۆدا چاوی لەهەندێ شوێن پۆشی بو بکەوێتە ژێر دەسەڵاتی فەرەنسیەوە بۆ ئەوەی ببێتە ناوچەی لەمپەری بەینی دەسەڵاتی روسی‌و دەسەڵاتی بەریتانی، ئیتر ئەو خۆلادانە هیچ بەهانەیەکی نەما بو، بەتایبەتی پسپۆرەکانی ئینگلیز دڵنیا بو بون لەدەوڵەمەندیی پەترۆڵجارەکانی کەرکوك‌و ئەیان ویست بەهەر نرخێ بێ بکەوێتە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە.

بەریتانیەکان هەوڵیان ئەدا بۆ راکێشانی عەرەب‌و کورد. لە4ی تەمموزەوە دەستیان کرد بەبڵاوکردنەوەی رۆژنامەی عەرەبی زمانی ((العرب))لەبەغداو

لـه 1ی کـانونی دووەمـی 1918ەوە کەوتنـە بڵاوکردنـەوەی ڕۆژنامـەی کـوردی زمانی((تێگەیشـــــتنی راســـــتی))لەبەغدا. ((تێگەیشـــــتنی راستی))و((العرب))هەردوکیان تەرخان کرا بون بۆ پڕوپاگەنـدە دژی تـورك و ئاڵمانیا و دوایی تر بولشەویکیش، وە بۆ هان دانی پیاوە ناسراوەکانی کـوردو عـەرەب و خێڵـەکانی دانیشـتوی ناوچـەکە بـۆ را پـەڕین دژی دەسـەڵاتی تـورك. قاتوقڕی و برسێتی و مردنی بەکۆمەڵی خەڵك، زوڵم و زۆری هێزەکانی تـورك، زەمینەیـەکی لـەباری ئامـادە کردبـو بـۆ پروپاگەنـدەی ئـەم ڕۆژنامانـە کـە لەسایەی هاتنی هێزی بەریتانیەوە خێرو خۆشی بکەوێتە ناوچەکەوە. بەمەش ئەیان ویست زەمینەی سیاسی پێشرەویی جـەنگیی بـۆ داگیرکردنـی کوردسـتانی جنوبی و موسل خۆش بکەن. لەهـەمان کـاتدا کەوتنـە پێوەنـدی لەگـەڵ پیـاوە ناسـراوەکانی کـوردو چـەندین ئەفسـەری ئینگلیـزی شـارەزای کاروبـاری کوردستانیان بۆ ئەو مەبەستە تەرخان کرد.

لـە28ی نیسـانی 1918دا سـوپای بـەریتانی کفـری و ڕۆژی دوایـی تـر توزخورمـاتوی داگیرکـرد. بـە مجۆرە بـەرایی هێزەکـانی بـەریتانیا گەیشـتنە سەرزەمینی کوردو درێژەیاندا بەهەڵکشان بەرەو ژور. لـە7ی مایسـی 1918دا کەرکوکیان گرت. بەڵام زۆری لێ بەند نەبون و کشانەوە. عەلی ئیحسان پاشـای سەرکردەی ئۆردوی شەشەمی عوسمـانی، کاروبـاری سلێمانی سپارد بـو بەشێخ مـەحمودی حەفیـد کەئەوسـا ناسـراوترین سـەرکردەی کـورد بـو لەکوردسـتانی جنوبیدا. ئینگلیزەکان هێشتا لەکفری بون شێخ مەحمود بـۆ جـاری دووەم نامـەو نوێنەری نارده لایان. داوای لێ کـردن" بـەریتانیا کوردسـتانی جنـوبی لـەریزی گەلانی ئـازاد دەرنـەهێنێ. شێخ مـەحمود راگەیانـدنی 14 نوقتـەیی سـەرۆکی ئەمریکایی ویلسۆن و بەڵێنەکانی سەروەزیرانی بەریتانی لوید جـۆرجی بیسـت بو. دەس پێشـکەری شێخ مـەحمود لەچـاو قۆناغـەکانی جـەنگدا درەنـگ بـو، چونکە نیشانەکانی تێشکان و هەرەسی تورك دەرکەوت بو[30].

لە پێش راگرتنی جەنگدا هێزی بەریتانی لەموسل نزیك کەوت بووەوە. پاش ئاگربڕ سوپای بەریتانی هێزەکانی تورکی لەموسڵ ناچار کرد بەجێی بهێڵن بۆ هێـزی بـەریتانی. کوردسـتانی جنـوبی کەبەشـێکی لەسـەر ولایـەتی موسـل و بەشـێکی لەسـەر ولایـەتی بەغـداد بـو، بەتـەواوی کەوتـە ژێـر دەسـەڵاتی ئینگلیزەوە.

3/5 زەرەرەکانی کورد بەهۆی شەڕەوە

بونی کوردستان بەمەیدانی جەنگ، لەشکرکێشی تورك، ئینجا لەشکرکێشی روسیو تەراتێنی تیپە چەکدارەکانی ئەرمەنو، پاشان لەشکرکێشی بەریتانی، شەڕو پێکدادانی سەختی ئەم هێزانە لەگەڵ یەکتری، بەرەنگاری پچڕ پچڕی کورد... زەرەری گیانیی گەورەیان بەدانیشتوانی کوردستان گەیاند.[31] هێزەکانی داگیرکەر دەستیان لەکەس نە ئە پاراست. ئۆردوی تورك لەکاتی پەلاماردانی کوردستانی ئێراندا سەرباری ئەوەی وڵاتەکەی تالان و وێران کرد هەزاران کەسی بێ تاوانیشی کوشت. لەشکری روسو تیپەکانی قازاخو ئەرمەنو ئاسوری کوشتاری زۆریان لەخەڵکی ناوچەکانی ئەرزروم، ئەرزنجان، بتلیس، وان ئالاشکر. بایەزید، ورمێ، سابلاخ، خانەقین، رەواندز کردو ئاواییەکانیان وێران کردن.

کاربەدەستانی تورك تەعلیماتێکی نهێنییان دەربارەی راگوێزانی کورد لەکوردستان دابو بەلێپرسراوەکانی خۆیان، لەو تەعلیماتەدا هات بو: ((ئەبێ دانیشتوانی ئەو ناوچانەی کوردیان بەچڕی لێیە رابگوێزرێنو لەشوێنەکانی خۆیان دوربخرێنەوەو ناچار بکرێن لەو ناوچانەدا دابنیشن کە بەچڕی تورکی لێیە بەو مەرجەی نیسبەتیان لە5٪ی تێکرای دانیشتوانی تورکی ئەسڵی ناوچەکە تێ نە پەڕێ. سەرۆكو پێشەواو شێخەکانی کورد ئەبێ لەکۆمەڵو لایەنگرو هۆزەکانیان دوربخرێنەوەو ناچار بکرێن بەجیاو دور لەیەکتری لەناوچە تورك نشینە دورەکاندا دابنیشن، نابێ بهێڵرێ منداڵو لاوەکانیان لەگەڵ بێو تێکەلاوی یەکتری بنو ئەبێ هەمو جۆرە پێوەندیو تێکەڵاوییەکەیان لەناوا نەهێڵرێ، ئەبێ زۆریان لێ بکرێ هەر بەتورکی بدوێنو واز لەنەریتو خووڕەوشتەکانی خۆیان بهێنن، ئەبێ بەزۆر بەکۆمەڵ بکرێن بەتورك))[32]

لەئەنجامی جێبەجێ کردنی ئەم سیاسەتەدا، لەسەرەتای جەنگەوە تا کۆتایی، ئۆدروی تورك بەبیانوی ئەوەی ئەو ناوچانە بونەتە مەیدانی شەڕ 700هەزار کوردیان بەزۆر بۆ ناوەوەی ئەنەدۆڵ راگوێزا. ئەمانە بە پێو لەزستان دا بەڕێ کران، لەبەرئەوە لەڕێگا لەبەر بەفرو سەرما، برسێتی، نەخۆشیو ماندوبون بەشێکی گەورەیان مردنو نەگەیشتنە جێ.[33]

کەم بونەوەی دەستی کار بەهۆی بردنیانەوە بۆ مەیدانی جەنگ، زەوت کردنی هۆکانی بەرهەم هێنان، بەتایبەتی وڵاخ، بۆ گوێزانەوەی پێویستیەکانی ئۆردوی تورك، دەس بەسەرا گرتنی خواردەمەنیو زەخیرەو بنەتۆوی خەڵكو جوتیاران، بڕینی لێڕەوارو سوتاندنی کێڵگەکانو تالان

کــردن و خــواردنی مێگەلــەکان.. تەنگوچــەڵەمەیەکی قــوڵی لەکوردســتاندا خوڵقاند کــە بــوو بــەهۆی قــاتوقڕی، برســێتی، داکــەوتنی نەخۆشــی و مردنــی بەکۆمەڵی دانیشتوان.

سەرەڕای ئەمانەش، بەشی گەورەی هێزی مرۆیی کــورد لــەریزی ئۆردووەکــانی تــورکدا سازدرا بــون. جگــە لــە پاشماوەی ئــاڵا حەمیدیــەکان کــە لەســەرەتای جــەنگدا 4 فیرقــەو 1 لیوا(بەگشــتی 135 بلوك)بــون، ژمارەیــەکی زۆری سەربــازەکانی ئۆردوی 6(بەغداد) ئۆردوی 9(ئەرزروم)، ئۆردوی 10(سیواس)، ئۆردوی11(مەعمورە تولعەزیز)، ئــۆردوی 12(موسڵ)کورد بــون و بەشــی هــەرە زۆریان لەشەڕدا فەوتــان. جگە لــەم ئۆردوانــە لەهــەمو هێزەکــانی عوسمانیــدا لەهەمو جەبهەکاندا کورد وەکو سەربازو ئەفسەر بەشدار بــون. محەمــەد ئــەمین زەکی کەخۆی ئەفەسەرێکی عوسمانی ئاگادار بو. ژمارەی ئەو سەربــازە کوردانەی لەشەڕا فەوتاون بە300هــەزارو لەگــەڵ دانیشــتوانی نــە ســوپایدا بــە500 هــەزار کــەس دائــەنێ[34]. عەبدولعــەزیز یــاملکی، ئەفەســەرێکی کــوردی تــری عوسمانی ئاگادار بە700 هەزار کەسی دائەنێ[35].

کورد نەدەستی هــەبو لەهەڵگیرســاندنی جــەنگدا وە نــە دەسکەوتی هــەبو، بەڵام یەکێ بو لەگەورەترین زەرەرمەندەکانی ، بەماڵی وێران و کوری کوژراوەوە لەجــەنگ هاتــە دەرێ، ســەرباری ئەمانــەش توشــی کوێرەوەرییــەکی سیاســی لەبرانەوە نەهاتو بو.

ڕەنگە هۆی گەورەی بەدبەختی کورد ئەوەبێ کەشوێنێکی خرا پــی بــۆ ژیــانی خۆی لەسەر ئەرز هەڵ بژاردوە، ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەدرێژایی مێــژو گرنگیەکی جیهانیی هەبوە چونکە 3 قارە گەورەکەی دنیــا" ئــەوروپا و ئاسیا و ئەفریقا پێکەوە ئەبەستێ و رێگەی بازرگــانی و لەشکر کێشــی مێــژوی ئــەرزی و ئاوی، لەرۆژهەڵاتەوە بۆ رۆژئاواو بە پێچەوانەوە، بەم ناوچەیەدا تێ پەڕیوە، کەکورد لەناو جەرگەیدا دانیشتوە.

جگــە لــەکورد بەدرێــژایی مێــژو چــەند نەتــەوەی لــەخۆی بــەهێزترو پێشکەوتوتری تێدا ژیاوە. لەلای رۆژهەڵاتیەوە دراوسێی ئەرمــەنی و ئــازەری و فارس بوە، لەلای خواروی و بەشێکی رۆژئاوایەوە دراوسێی عــەرەب بــوە، لــەلای ســەروی و بەشــی ســەروی خۆرئاوایــەوە دراوســێی بیزەنتیــەکان و دوای ئــەوان دراوسێی تورك بوە. کوردستان بەدرێژایی مێژو لە3 ناوەندی بــەهێزەوە لــەژێر گوشــارێکی تونــدا بــوە، ناوەنــدی رۆژهــەڵاتی- فارســی، ناوەنــدی رۆژئــاوای- بیزەنتی و دوایی تورك، ناوەندی خواروی- عەرەبی.

بەدبەختی کورد لەگرنگی هەڵکەوتی جوگرافی شوێنی ژیانیدا دەرئەکەوێ. هەمو تێکهەڵچونە مێژوییە گرنگەکانی چارەنوسی ناوچەکەیان بڕیار داوە لەسەر ئەرزی ئەو روی داوە.

تێکهەڵچونی داریوشی هەخامەنشیو ئەسکەندەری یۆنانی لەگوگامیلی نزیك هەولێر(331-پ.ز)کەکۆتایی بەدەسەڵاتی ئێرانی هێناو سەرەتای دەسەڵاتی چەند سەدەیی یۆنانی بو لەناوچەکەدا.

تێکەڵچونی لەشکری عەرەبی- ئیسلامیو لەشکری ساسانیەکان لەجەلەولاو حەلەوانی نزیك خانەقین(641)کە کۆتایی بەدەسەڵاتی ئێرانی هێناو سەرەتای دەسەڵاتی چەند سەدەیی عەرەبی بو لەناوچەکەدا.

تێکهەڵچونی لەشکری عەبباسیو لەشکری ئەمەوی لەسەر ئاوی زێی گەورە(750)کەکۆتایی بەدەسەڵاتی ئەمەوی هێناو سەرەتای دەسەڵاتی چەند سەدەی عەبباسی بو.

تێکهەڵچونەکانی مەغۆل لەشوێنە جیاجیاکانی کوردستان کەکۆتایی بەدەسەڵاتی عەبباسی هێناو سەرەتای کوێربونەوەی شارستانێتی ناوچەکە بو.

تێکهەڵچونی شا ئیسماعیل سەفەویو سوڵتان سەلیمی عوسمانی لەچاڵدێران نزیك بایەزید (1514)کەناوچەکەی تا جەنگی جیهانی یەکەم کردە دوبەش.

هەروەها چەندین پێکادانی گەورەی خوێناوی لەنێوان هێزەکانی بێگانەدا لەناو کوردستاندا، وە لەنێوان هێزەکانی بێگانەو خەڵکی کوردستاندا.

هەریەکێ لەم تێکهەڵچونە گەورانە ئەبێ چ زەرەرێکی گیانیو مادی بەکورد گەیاندبێ، بێ ئەوەی دەستی لەهەڵگێرساندنی یا لەکوژاندنەوەی دا هەبوبێ؟ جەنگی جیهایی یەکەمیش هەر بەو جۆرە بەشێکی گرنگی ململانێی هێزەکانی لەسەر رۆژهەڵاتی ناوەراست، تێکهەڵچونەکانی لەسەر ئەرزی کوردستان قەوماون. جەبهەی قافقاسی شەڕی روسی- تورکی هەر بەناو قافقاز بو ئەگینا ئەگەر مەیدانی تێکهەڵچونەکانو قوربانییەکانی شەڕەکە رەچاو بکرایە ئەبو ناوی جەبهەی کوردستان بێ.

ئەگەر لەسەردەمەکانی پێشودا گرنگی ستراتیجی- جەنگیو، ئابوری- بازرگانی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەراست هۆی بزواندنی هێزەکانی بێگانە بو بێ بۆ پەلاماردانی، ئەوا لەکۆتایی سەدەی 19هەمو سەرەتای سەدەی 20هەمدا هۆیەکی تر پەیدا بو کەزاڵ بو بەسەر هەمو ئەوانی ترا، ئەویش پەترۆڵ بو.

پەترۆڵ لەزۆر کۆنەوە گەلان ئەیان ناسی، بەڵام رەنگە هیچ گەلی وەکو ئینگلیز پەی بەگرنگی ئەم مادەیە نەبرد بێ. لەسەرەتای سەدەی بیستەمەوە بەریتانیا دەستی کرد بەگۆڕینی وزەی بەگەڕخستنی پاپۆڕەکانی لە خەڵوزی بەردینەوە بۆ نەوت. شارەزاکان لەجنوبی ئێران و کرماشان و خانەقین و کەرکوك زۆر شوێنیان دیاری کرد بو کەئەبێ نەوتی تێدا بێ. کاتێ جەنگ هەڵگیرسا نەوت سەرچاوەی سەرەکی بەگەڕخستنی ئوستولی جەنگیی بەریتانی بو. هەر لەبەر ئەوەش هێزەکانی بەریتانیا بە پەلە بیرە نەوتەکانی خواروی ئێرانیان داگیر کرد.

نەوت دەورێکی ئەوەندە گرنگی هەبو لەبڕیاردانی چارەنوسی جەنگدا لۆرد کیرزن لەو بارەیەوە وتویەتی: ((رۆژێ دێ ئەڵێن هاوپەیمانەکان بەسەر دەریای نەوتدا بۆ سەرکەوتن چون))هەروەها هینری بیرانجەی نوێنەری فەرەنسە لەو کۆبونەوە تایبەتیەدا کەبۆ باسی نەوت لە1918دا لەرۆما کرا بو وتی: ((نەوت لەو جەنگە دا وەکو خوێن وابو بۆی، ئەو سەرکەوتنەمان بەدەس نە ئەهێنا ئەگەر خوێنێکی تریش نەبوایە، واتە خوێنی ئەرز کە پێی ئەڵێن نەوت))[36].

جا ئەگەر نەوت لەبردنەوە یا دۆڕاندنی جەنگی جیهانیی یەکەمدا ئەو دەورەی هەبو بێ، ئەوا لەماوەی کۆتایی جەنگ و پاش جەنگدا بو بەفاکتەرێکی بڕیاردەر لەچارەنوسی سیاسی گەلانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. لەباتی ئەوەی ئەم مادە بەنرخە ببێتە مایەی خێروخۆشی گەلان, بو بە بەڵای سەریان، بەتایبەتی بوو بەلەعنەتێکی مێژویی بەچارەنوسی کوردەوە، چونکە گەورەترین پەترۆڵجاری ناوچەکە لەکوردستان دۆزرایەوە. راپۆرتێکی سەرکردایەتی هاوبەشی هێزەکانی بەریتانیا لەئێران و عیراق دان بەم راستیەدا ئەنێ: ((ئەوی نەختێ زیرەکی تێدا بێ ناشێ بڵێ بەریتانیا لەبەر خاتری خەڵکی تر لێپرسراوەتی لەعیراق گرتۆتە ئەستۆ، وەختی خۆی وتراوە کەبەریتانیا لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەرژەوەندی هەمیشەیی و سەرەکی هەیە، بگرە ئامانجێکی سەرەکی هەیە کە لەجەنگی 1914-1918دا گیانێکی زۆری لە پێناودا کردۆتە قوربانی. ئەو سەرەتایەش بریتیە لەوەی رێگە بەهیچ دەوڵەتێکی دوژمن نادرێ هەڕەشە لەرێگەی پێوەندی ئیمپراتۆری بکا. هەروەها بەریتانیا قازانجی ئابوری زۆر گەورەی هەیە لەوێ، کەگرنگ ترینیان پەترۆڵجارەکانی کەرکوکە..))[37].

4/5 راگرتنی جەنگ

پاش چەند رۆژ دانوستان لەنێوان نوێنەرانی تورك و بەریتانیدا، لەرۆژی 31ی تشرینی یەکەمی 1918دا لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە ئەدمیرال کارلسورب و لەلایەن حکومەتی تورکەوە حسێن رووف بەگ، رەشاد حکمەت بەگ، سەعدوڵلا بەگ بەڵگەنامەی ئاگربڕیان لەناو کەشتی ئینگلیزیدا ئاگامەمنون لەمینای مودروس لەدەریای ئیجەدا ئیمزا کرد. بەپێی ئەم رێکەوتنە جەنگ لەرۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بەرەسمی راگیرا.

رۆژی ئیمزا کردنی بەڵگەی ئاگربڕ ئەنوەر پاشاو تەلعەت پاشاو سەرکردەکانی تری تورکانی لاو هەڵاتن بۆ ئاڵمانیا. حکومەتێکی نوێ، بەڵگەنامەکەی پەسەند کرد. بەڵگەنامەی راگرتنی جەنگ زیاتر لەوەی رێکەوتنێکی دولایەنی بەرامبەر بێ، مل دانی عوسمانی بو بۆ مەرجەکانی هاوپەیمانەکان، بەتایبەتی بەریتانیای سەرکەوتو، وەجۆرێ بو لەخۆبەدەستەوەدانی کەساسانە. ناوەڕۆکی ئاگربڕی مودروس بریتی بو لە:[38]

-بەدەستەوەدانی دەردەنیل، بوسفۆر، هەمو سەربازگەکانی حیجاز، عەسیر، یەمەن، سوریا، میزۆپۆتامیا، هەروەها کەشتیە جەنگیەکانی تورکیا، ئەفسەرانی تورك لەتەرابلوس، کشانەوەی هێزەکانی تورکیا لەشیمالی غەربی ئێران بۆ سنوری پێش جەنگ، چۆڵ کردنی ناوچەکانی ئەودیو قافقاز، بەجێ هێشتنی سیلیسیا.

-هەبونی مافی داگیرکردنی هەر شوێنێکی ستراتیجی کەهاوپەیمانەکان بەپێویستی بزانن بۆ دابین کردنی ئاسایشی خۆیان و داگیرکردنی 6 ولایەتە ئەرمەنیەکەی رۆژهەڵاتی تورکیا ئەگەر پشێوییان تێ کەوت.

-بڵاوە پێکردنی هێزەکانی سوپای تورکی جگەلەوەی بۆ پاراستنی سنورو ئاسایشی ناوخۆ پێویستن.

-پاکردنەوەی مەیدانەکانی مینی زەمینی و دەریایی و ئازادی بەکارهێنانی میناکانی تورکیا بۆ کەشتیگەلی هاوپەیمانەکان.

-کۆنترۆڵی تەلگراف، رێگای ئاسنین، تونێلی تۆرۆس و چاودێری وەزارەتی تەموین.

-بەردانی بێ مەرجی هەمو دیل و گیراوەکانی هاوپەیمانەکان و ئەرمەنیەکان.

-بڕینی پێوەندی لەگەڵ ئاڵمانیاو نەمسەو دەرکردنی هەمو هاوڵاتییانی مەدەنی و عەسکەرییان لەخاکی عوسمانی.

سە پاندنی مەرجەکانی هاوپەیمانەکان بەسەر دەوڵەتی عوسمانیدا ناراستەوخۆ بەگشتی کاری ئەکردە سەر گەلی کوردیش کەیەکێ لەنەتەوە سەرەکیەکانی ژێردەستی تورك بو. بەلام مادەکانی" حەوتەم دەربارەی داگیرکردنی هەر شوێنێکی ستراتیجی کە بە پێویستی بزانن. : یانزەهەم، کێشانەوەی دەسبەجێی ئۆردوی تورك لەسەروی رۆژئاوای ئێران. شانزەهەم، بەدەستەوەدانی سەربازگەکانی میزۆپۆتامیاو، مادەی بیستوچوارەمین دەربارەی داگیرکردنی 6ولایەتی بەناو ئەرمەنی رۆژهەلاتی تورکیا ئەگەر پشێوییان تێ کەوت. ئەمانە راستەوخۆ لەگەڵ کوردستان و مەسەلەی کورد پێوەندییان هەبو.

لەدوای راگرتنی جەنگ هێزەکانی بەریتانی، فەرەنسی، ئیتالی، یۆنانی رژانە خواروی ئەنەدۆڵ و داگیریان کرد. هێزێکی هاوبەش دەستی بەسەر ئەستەمولدا گرت.

سە پاندنی ئەو مەرجە قورسانە هۆیەکی گرنگ بو بۆ وروژاندنی هۆشی نەتەوەیی گەلی تورك و سەرهەڵدانی بزوتنەوەی کەمالی.

6-کۆبونەوەی براوەکان بۆ دابەشکردنی دەسکەوتەکانی جەنگ

لەکانونی دوەمی 1919دا لایەنە سەرکەوتوەکانی جەنگ بۆ باس کردنی رێوشوێنەکانی ئاشتی لە پاریس کۆبونەوە[39] لەرۆژهەلاتی ناوەراستدا دو جۆرە کێشەیان لەبەردەمدا بو ئەبو بیخەن بەلادا" یەکێکیان، بریاردانی چارەنوسی شوێنە داگیرکراوەکان بو. ئەوی تریان جۆری جێبەجێ کردنی رێکەوتنە نهێنیەکانی سەردەمی جەنگ بو.[40]

لەسالانی جەنگدا ولایەتە عوسمانیەکانی بەسرا، بەغداد، بەشی زۆری ولایەتی موسل، سوریا، فەلەستین بەشەر لەلایەن بەریتانیاوە داگیر کرا بون. لە پاش راگرتنی جەنگ هێزەکانی هاوپەیمانەکان هەندێ لە ولایەتەکانی تریشیان داگیرکرد. هێزی بەریتانی چوە سیلیسیاو ئەدەنەو، پاش ماوەیەك بەجێی هێشت بۆ هێزی فەرەنسی، هێزی ئیتالیاش لەئەدالیا بارگەی خست. ئەستەمول لەلایەن هێزی هاوبەشەوە دەستی بەسەرا گیرا بو.

ئەو شوێنانەی سەرزەمینی عوسمانی کەبەشەر گیرا بون، جگە لەدیمەشق کەماوەیەکی کورت ئەمیر فەیسەڵ بەرێوەی ئەبرد. ئەوانی تری راستەوخۆ لەلایەن هێزەکانی بەریتانیاوە بەرێوە ئەبران.

ئێران ئەگەرچی لەجەنگدا بەشدار نەبوبو، بەلام ئەویش لەلایەن هێزەکانی روسیاو بەریتانیاوە داگیرکرا بو. لە پاش کشانەوەی سوپای روسی ئێران بەکردەوە لەژێردەستی هێزی بەریتانیدا بو.

کێشەی دووەم پێوەندی بەرێکەوتنە ئیمپریالیستیە نهێنیەکانەوە هەبو. ئەم رێکەوتنانە بەئاشکرا پێچەوانەی ئەو بەڵێنانە بون کەهاوپەیمانەکان بەگەلانیان دا بو، پێچەوانەی پرنسیپەکانی سەرکۆماری ئەمریکا ویلسۆن و، لەگەڵ مافو ئامانجی گەلاندا نە ئەگونجان. ویلسون لەسەر ئەوە پێی دائەگرت" ئەو رێکەوتنانە لە پاش قوبوڵ کردنی پرنسیپەکانی ئەو لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە هەڵوەشاونەتەوە. چونکە بە پێی پرنسیپەکانی ئەو ئەبو ئیتر دیپلۆماسی ئاشکرا جێگەی دیپلۆماسی نهێنی بگرێتەوەو، مافی ئازادی چارەنوسی گەلانی ژێردەستی تورك بسەلمێنرێ. بەریتانیاو فەرەنسا ئامادە نەبون دەس لەو رێکەوتنانەو لەدەسکەوتەکانی سەردەمی جەنگ هەڵ بگرن، نەشیان ئەویست بکەونە ناکۆکیەوە لەگەڵ ئەمریکا، بەڵکو ئەیان ویست شێوەیەك بدۆزنەوە هەم بەرژەوەندیەکانی خۆیان دابین بکاو هەم ئەمریکاش دژی رانەوەستێ.

لە30ی کانونی دووەمی 1919دا ئەنجومەنی بەرزی کۆنفرەنسی ئاشتی بڕیاریدا :((هاوپەیمانەکان و ئەو دەوڵەتانەی چونەتە ریزی ئەوانەوە رێك کەوتن لەسەر ئەوەی ئەرمینیا، سوریا، میزۆپۆتامیا، کوردستان، فەلەستین، نیوە جزیرەی عەرەب بەیەکجاری لەئیمپراتۆریەتی عوسمانی جیا بکرێنەوە))[41].

1/6 داواکانی گەلان لەکۆنفرەنسی ئاشتی

دەوڵەتە گەورەکان خەریکی سەودا بون لەناوخۆیاندا بۆ دابەشکردنی رۆژهەلاتی ناوەراست دەوڵەتە بچوکەکانی ناوچەکەش لەتەقەللای فراوان کردنی قەڵەمرەوی خۆیاندا بون لەسەر حسابی دەوڵەتی تێشکاوی تورك، گەلانی ژێر دەستەی ناوچەکەش بەهیوای بەدەس هێنانی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی خۆیان و پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆ بون. ئەم خواستە جیاوازانە کەرەنگدانەوەی بەرژەوەندی نەتەوەیی جیاوازی لایەنەکان بو، پێکەوە نە ئەگونجان.

1/1/6 خواستەکانی یۆنان

بەر لەکۆتایی جەنگ بەماوەیەکی کورت حکومەتی یۆنان جەنگی دژی دەوڵەتی عوسمانی راگەیاند. لەدوای راگرتنی شەر حکومەتی یۆنان دەستەی نوێنەرایەتی خۆی بەسەرۆکایەتی ڤینزەلوس نارد بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی.

ڤینزەلوس داوای داگیرکردنی ئیزمیرو ناوچەکانی دەوروبەری ئەکرد. خواستەکانی خۆی لەسەر بنچینەی ئیسنی و مێژویی دامەزراند بو[42]. ئیسنی

سەبارەت بەو زۆرایەتیە یۆنانیەی لەکۆنەوە لەو ناوچانەدا جێگیر بون، بیانوی مێژوییشی ئەوە بوو کەناری رۆژئاوای دەریای ئیجە لەگەڵ کەناری رۆژهەلاتی پێوەندی مێژوییو یەکێتیی ئابورییان هەیە.

بەریتانیا پشتیوانی لەخواستی یۆنان کرد. ئەنجومەنی بەرزی هاوپەیمانەکان دەسەلاتیدا بەیۆنان ئیزمیر داگیر بکا. لە15ی مایسی 1919دا هێزەکانی یۆنان لەئیزمیر دابەزین و کەوتنە پێشڕەوی بۆ ناوەوە.

2/1/6 خواستەکانی ئێران

ئێران بەشداری جەنگ نەبو. تەنانەت کەهێزی روسی لەلای سەرویو هێزی بەریتانی لەلای خواروی و هێزی تورکی لەلای رۆژئاوای جولان بۆ داگیرکردنی. هێزەکانی ئێران هیچ بەرەنگاری یا رێگرییەکیان لێ نەکردن. کاتێ جەنگ راگیرا ئێران بەکردەوە لەلایەن بەریتانیاوە داگیرکرابو. بەریتانیا ئەی ویست بەر لەکێشانەوەی هێزەکانی پەیمانێکی نابەرامبەری بەسەردا بسەپێنێ کە بەکردەوە ئێرانی ئەکردە مانداتی ئینگلیز. لەو هەلومەرجە سەختەدا ئێران تێشکانی دەولەتی عوسمانی دوژمنی دێرینەیو، ئامادە نەبونی روسیای ملۆزمی دێرینەی لەکۆنفرەنسدا، بەهەل زانی بۆ ئەوەی بەناوی دەسکاری کردنی سنورەکانیەوە خواستە ئەرزیە کۆنەکانی لەکوردستانو شوێنەکانی تر سەر لەنوێ بهێنێتەوە کایە. لەمەشدا پشت ئەستور بو بەدۆستایەتی بەریتانی بەتایبەتی ئەی ویست لەباتی قبوڵ کردنی ئەو پەیمانە نابەرامبەرە ئەو دەسکەوتە ئەرزییانە بەدەس بهێنێ.

فیروز میرزا نەسرولدەولە وەزیری کاروباری دەرەوەی ئێران چەند یادداشتێکی دەربارەی خواستە ئەرزیەکانی ئێراندا بەحکومەتی بەریتانی. خۆیشی چوە لەندەن بۆ سەردانی لۆرد کیرزن، بۆ ئەوەی هەوڵ بدا کەرەزامەندی بەریتانیو پشتیوانی ئەو لەخواستەکانی ئێران بەدەس بهێنێ. بۆ ئەوەی کاتێ ئێران خواستەکانی خۆی خستە بەردەمی کۆنفرەنسی ئاشتی پشت ئەستور بێ بەلایەنگری بەریتانی.

ئێران ئەی ویست سنورەکانی لەگەڵ روسو تورکیا دەسکاری بکا. نەسرولدەولە لەیادداشتی رۆژی 17ی تشرینی دوەمی 1919دا بۆ لۆرد کیرزنی نوسیوە ئەڵێ:

((.. سەبارەت بەکورد، بەسەر ژمارەیەکی زۆر خێڵو هۆزدا دابەش بون، لەگەڵ یەکتری ناکۆکن، ئەم خێڵانە نەتەوە پێك ناهێنن، هەروەها لەتوانای خێڵدا نیە یەکەیەکی سیاسی دروست بکا. بەمجۆرە کورد ئەگەر بخرێتە سەر

ئێـران، ئـەوە چارەسـەری ئـەم گیروگرفتـە دژوارە ئـەکا. چـونکە ئێـران کـاری لەبەشێکی گەورەی کـورد کـردوە وەکـو کوردەکـانی موکری و گـەروس کەئێسـتە جـێگیر بـون و نیشـتەجێن و شـێوەی ژیانیـان گـۆڕاوە. کـورد هـەرگیز سـەر بـۆ دەسەڵاتی ئەرمەنی دانانەوێنێ. بگـرە کۆمـەڵی نەتـەوەیی و زمـان دینەکـەیان وایان لێ ئـەکا بـەجۆرێکی سروشـتی زۆرتـر لەگـەڵ ئێرانیـەکان بگـونجێن)).

ئینجا پێشنیار ئەکا سنوری رۆژئـاوای ئێـران بـەجۆرێ چـاك بکـرێ بگاتـە لای رۆژئاوای گۆمی وان. ئێـران خواسـتە ئەرزیـەکانی خـۆی لەکوردسـتاندا لەسـەر بنچینەی بیانوی مێژویی، رەگەز، زمان و دینی کورد دامەزراندوە.

خواستەکانی ئێران لەلایەن بەریتانیاوە پشـتیوانی لێ نـەکرا. لەبەرئـەوە لەکۆنفرەنسی ئاشتیدا باس نەکرا. بەریتانیا نەی هێشت ئێران لەکۆنفرەنسی ئاشتیدا بەشدار بێ بەبیانوی ئەوەی لەجەنگدا بەشدار نەبوەو بێلایـەن بـوە. بـەڵام لەراسـتیدا بـەریتانیا ئەیویسـت ئێـران دور بخاتـەوە لەهـەمو جـۆرە هاوبەشییەك لەکاروباری باس کردنی پاشە رۆژی سیاسی ناوچـەی رۆژهـەڵاتی ناوەراستدا[43].

3/1/6 خواستەکانی عەرەب

لەجـەنگدا عـەرەب هاوکـاری هێزەکـانی بـەریتانی کـرد دژی دەوڵـەتی عوسمانی. ئەوەش لەئە نجامی رێکەوتنی حسێن و ماکماهوندا بـو. ماکمـاهون لەباتی حکومەتی بەریتانی بەڵێنی بەحسێن دابو کە ئەگـەر بەشـداری جـەنگ بن دژی تورك، پشتیوانی لەئاما نجە نەتەوەییەکانیان بکەن. ئـەمیر فەیسـەڵ لەباتی باوکی، مەلیکی حیجـاز حسـێن، لەگـەڵ دەسـتەیەکی نوێنەرایـەتی 3 کەسی، هاورێ لەگەڵ لورەنسی بـەناوبانگ گەیشـتنە پـاریس. لـە 1ی کـانونی دوەمی 1919دا یادداشتێکیدا بە ئە نجومەنی بەرزی کۆنفرەنسی ئاشتی[44].

لەم یادداشـتەدا فەیسـەڵ داوای لەهاوپە یمانـەکان کردبـو کەبەڵێنـەکانی خۆیان لەبارەی دانپیانانی مافی سەربەخۆیی عەرەب بهێننە جێ. داوای کردبـو کەدەوڵـەتێکی یـەکگرتو بـۆ هـەمو عەرەبـەکانی ئاسـیا دروسـت بکـرێ. لەئەسکەندەرونەوە بەرەو رۆژهەڵات تا سەر سنوری ئێران و بەرەو خوار تا سـەر موحیتی هیندی.

فەیسەڵ خواستەکانی خـۆی لەسـەر بنچـینەی لەیەکچـونی رەگـەزی سـامی، زمـانی عـەرەبی، دینـی ئیسلامی دانیشـتوانی ئـەو ناوچـەیەی داوای ئـەکرد، دامەزراند بو. هەروەها بەڵێنی دابو کە ئەگەر داواکانی بێتە دی وابکا بـەزویی کەڵك لەسامانی میزۆپۆتامیا وەربگرن.

فەیسەڵ لەداوا ئەرزیەکانیدا دەسدرێژی کردبوە سەر مافی کورد، چونکە بەشێکی ئەو شوێنانەی ئەو لەئەسکەندەرونەوە بۆ سنوری ئێران داوای کرد بوو نیشتمانی نەتەوەیی کوردە، لەهەندێکی عەرەبی لێ نەبوو لە هەندێکی کەمایەتیەکی عەرەبی لێ بوو لەگەڵ زۆرایەتییەکی کورد ئەژیان. کەچی فەیسەڵ لەم یادداشتەدا دانی بەهەبونی نەتەوەی کوردا نەناوە، نەوەکو نەتەوەیەکی سەرەکی و نەوەکو کەمایەتییەك کەلەو ناوچانەدا هەبن. هەروەها بەڵێنی دابین کردنی هیچ مافێکیشی نەداوە کەئەگەر خرانە ژێر دەستی ئەوەوە[45].

4/1/6 خواستەکانی جولەکە

جولەکە ئەوسا دەوڵەتی نەبو تا بەناوی ئەوەوە بەشداری کۆنفرەنس بکا. ((ڕێکخراوی جیهانیی سەهیۆنی)) دەستەیەکی نوێنەرایەتی تێکەڵاوی لەجولەکەی ئەوروپا و ئامریکا بەسەرۆکایەتی وایزمان پێك هێنابو کە لە پاریس شوێن ئاما نجەکانی بزوتنەوەی سەهیۆنی بکەوێ.

سەهیۆنیەکان ئەیان ویست دانپیانانی(دولی)بۆ بەڵێنەکەی بیلفۆر بەدەس بهێنن کە لەبارەی دروست کردنی نیشتمانی نەتەوەیی جولەکەوە لەفەلەستین درابو، وئەیان ویست ئەو دەسکەوتە بخرێتە ناو پەیمانی ئاشتیەوە. سەهیۆنیەکان دژی ئەوە بون فەلەستین بخرێتە سەر دەوڵەتێکی عەرەبی.

هەروەها دژی سەرەتای ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی گەلان بون کەئەگەر لەفەلەستین جێبەجێ بکرایە لەبەر زۆرایەتی ژمارەی عەرەب، فەلەستین ئەبوە دەوڵەتێکی عەرەبی.

لەهەمان کاتدا دژی(تدویل)ی فەلەستین بون کە لەرێکەوتنی سایکس-پیکۆدا بڕیاری لێ درابو.

ئەیان ویست فەلەستین راستەوخۆ لەژێر دەسەڵاتی بەریتانیدا بێ[46].

5/1/6 خواستەکانی ئەرمەن

دەستەی نوێنەرایەتی ئەرمەن لەلایەن بوغوس نوبار پاشاوە سەرۆکایەتی ئەکرا. ئەرمەن داوای ئەکرد لەئەرمەنستانی تورکیا، کە مەبەستیان لە6 ولایەتەکەی رۆژهەڵاتی عوسمانی واتە" ئەرزروم، ئەرزنجان، وان، بتلیس، خەرپوت، دیاربەکر بو، دەوڵەتێکی ئەرمەنی دروست بکرێ.

ئەم داوایە لەسەر بنچینەی بەهانەی مێژویی دامەزرابو، کە لەکاتی خۆیدا ئەرمەن زۆرایەتی دانیشتوانی ئەو شوێنانە بون، بەڵام لەکاتی دەربڕینی ئەم خواستەدا ئەرمەن کەمایەتییەکی بچوکی دانیشتوانی ئەو شوێنانە بون[47].

داواکانی ئەرمەن لەگەڵ ئاما نجەکانی کورد ناکۆك بون. چونکە ئەو شوێنانەی ئەوان داوایان ئەکرد دەوڵەتی ئەرمەنی لەسەر دروست بکرێ، کورد بەنیشتمانی نەتەوەیی خۆی دائەنا، نە لە پێش کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەن و نەدوای ئەوەش ئەوان زۆرایەتی دانیشتوانی ناوچەکە نەبون. بەڵکو بەدرێژایی مێژوی چەند سەدەی دوایی لەزۆری ئەو شوێنانەدا ژمارەی کورد لەئەرمەنی زۆرتر بوە.

ناکۆکی خواستەکانی کوردو ئەرمەن کۆسپێکی گەورە بو لەبەردەم هەردولادا. سەرەنجام بوغوس نوبار پاشا بەنوێنەرایەتی ئەرمەن و شەریف پاشا بەنوێنەرایەتی کورد لەسەر ئەوە پێك هاتن" جیاکردنەوەی سنوری نەتەوەیی هەردو نیشتمان بەدادوەریی کۆنفرەنسی ئاشتی بسپێرن.

6/1/6 خواستەکانی ئاسوری

لەتەمموزی 1919 دا دو کەس بەناوی سەعید سادق و رۆستەم نەجیب بەناوی دەستەی نوێنەرایەتی ئاسوری- کلدانیەوە یادداشتێکیان دا بەکۆنفرەنسی ئاشتی. لەم یادداشتەدا داوای دروست کردنی دەوڵەتێکی گەورە یان ئەکرد لەهەندێ لەولایەتەکانی رۆژهەلات و خواروی تورکیا، کەحەلەب و دیرەزورو موسلیشی بخرێتە سەرو، دەرگایەکیش بۆ ئەم دەوڵەتە لەسەر دەریا تەرخان بکرێ. دەوڵەتانی گەورە دەستەبەری ببن و لەژێر ماندات یەکێکیان دا بێ.

دەستەی نوێنەرایەتی ئاسوری داواکانی خۆی لەسەر بنچینەی بەهانەی مێژویی و زۆریی ژمارەی ئاسوری لەچاو ئەرمەنی و ریچەڵەکی ئاسورییانەی هەندێ لەخێڵەکانی کوردو عەرەب، دامەزراند بو.

ئەم داوایانە لەگەڵ راستی جوگرافی و مێژویی دا نە ئەگونجان. لەگەڵ ئاما نجەکانی کوردو ئەرمەنی و عەرەب ناکۆك بو، بەتاییەتی چونکە ئاسوری هەمیشە لەو ناوچانەدا کەئەوان داوایان کردبو کەمایەتیەکی بچوکی دانیشتوان بوە.

7/1/6 خواستەکانی کورد

جەمعییەتی تەعالی کوردستان کەتازە لەئەستەمول کەوت بوە چالاکی جەنەرال شەریف پاشای راسپارد سەرۆکایەتی دەستەی نوێنەرایەتی کورد بکا. شەریف پاشا لە22ی ئازاری1919دا((یادداشتی دەربارەی خواستەکانی گەلی کورد))ی‌دا بەئە نجومەنی بەرزی کونفرەنسی ئاشتی لە پاریس.

لـەم یادداشـتەدا شـەریف پاشـا داوای دروسـتکردنی دەوڵـەتی کوردسـتانی سەربەخۆی کردبو لەولایەتە کوردنیشینەکانی ئیمپراتۆریی عوسمانیدا.

شەریف پاشا خواستەکانی خۆی لەسەر بنچینەی بەهانەی مێـژویی، جـۆری ژیانی کوردو، زمانەکەی‌و شوێنی ژیانی دامەزراندبو، هەروەها لەسەر بنچینەی بەڵێنی هاوپەیمانەکان دەربارەی سەلماندنی مافی گەلان لەئازادی بڕیـاردانی چارەنوسی خۆیاندا. لەم یادداشـتەدا باسـی پێوەنـدی کـوردی لەگـەڵ ئەرمـەن کردبو.

لەبەرئەوەی کوردستان هەرگیز دەوڵەتێکی تایبەتی نەبوە خـاوەنی سـنوری سیاسی یا جوگرافی دیاری کـراو بـێ، سـنوری کوردسـتان جێگـەی مشـتومڕ بـو. خواستەکانی کورد لەلایەك لەگەڵ خواستەکانی ئەرمەن‌و عەرەب تێکەڵاو بـو، چونکە هەندێ لەو شوێنانەی ئەرمەنی‌و هەندێ لەو شوێنانەی عەرەب داوایـان ئەکرد کـورد بەنیشـتمانی خـۆی ئـەزانی‌و، لەلایـەکی تـرەوە لەگـەڵ تـەماعی بەریتانی‌و فەرەنسی تێکەڵاو بـو، چـونکە هەنـدێ لـەو شـوێنانەی کـورد داوای ئەکرد ئەوان ئەیان ویست خۆیان دەستی بەسەردا بگرن.

شـەریف پاشـا لەگـەڵ نوێنـەرانی ئەرمـەن ڕێـك کـەوت" کێشـەی سـنوری نیشتمانی هەردو گەل بخرێتە بەردەمی کۆنفرەنسی ئاشـتی بـۆ بڕیـار لێ دان‌و هەردوکیان بەو بڕیارە رازی بن.

7-تەقەللاکانی کورد بۆ سەربەخۆیی

لەسـاڵانی جـەنگدا بەشـەکانی رۆژهـەڵات‌و سـەرو وخـواروی کوردسـتان لەئەنجامی جـەنگدا بوبـو بەکەلاوەیـەکی گـەورە. سـەرکردەکانی بزوتنـەوەی کورد لەتورکیا پێ ناچێ بواری چالاکی سیاسی، فەرهـەنگی، جـەنگیی زۆریـان بەقازانجی بزوتنەوەی رزگاریی نەتـەوەیی کـورد هـەبو بـێ. لـەئێران تـەنیا لەرۆژئاوای ورمێ جوڵانەوەیەکی چەکدار بەسەرکردایەتی سمکۆ هەبو. ئـەویش لەشـەڕی نـاوخۆوە گلابـو هـەم لەگـەڵ مەسـیحیەکان‌و هـەم لەگـەڵ عەجـەم. کردەوەکانی سمکۆ بەتـایبەتی ڕەشەکوژی مەسیحی‌و عەجەم، تـاڵانی ئـاوایی‌و راووڕوتی خەڵك، بەرگی سیاسی لەجوڵانەوەکەی داماڵی بو وەکو باندی تـاوان‌و جەردەیی سەیری ئەکرا. نەی ئەتوانی بڕواو پشتیوانی هیچ کام لەدەوڵـەتانی هاوپەیمان بەدەس بهێنێ.

لەپێش ڕاگرتنی جەنگدا بەماوەیەکی کورت‌و ڕاستەوخۆ لـەدوای ئـاگربڕ، واتـە لـەدوای تێشـکانی عوسمـانی لەجـەنگدا بزوتنـەوەی نەتـەوەیی کـورد لەکوردستانی جنوبی‌و هەندێ ناوچەی کوردسـتانی شیمالی‌و ئەستەموڵ وەکـو

فاكتـەرێكی چـالاك لەسـەر شـانۆی سیاسـی ناوچـەكە سـەرلەنوێ سـەری هـەڵ دایەوە.

1/7 تەقەللاكانی سلێمانی

هێشــتا ئــاگربڕی مــودروس نــەكرابو كاربەدەســتانی تــورك كاروبــاری سـلێمانییان بەشـێخ مـەحمودی حەفیـد سـپاردبو. شـێخ محمـود لەوكاتـەدا ناسراوترین سەركردەی كوردبو لەكوردستانی جنوبیدا. لـەدوای كـوژرانی شـیخ سەعیدی باوكیو شێخ ئەحمەدی برای لەموسڵ(1908) كە لەلایەن حكومـەتی ئیتیحادیەكانـەوە دور خرابونـەوە بـۆ ئـەوێ، بـەكردەوە بوبـو بەسـەرۆكی بنەماڵـەی سـاداتی بەرزنجـەو شـێخانی ناوچـەكە. لەسـاڵانی جـەنگدا سەركردایەتی(موجاهیدان)ی كوردی كردبو لەشەڕی تاریدەری پێنجوێندا دژی سوپای روسیو لەشەڕی شعیبەدا دژی سوپای بـەریتانی. شـێخ محمـود نفـوزێكی كاریگەری لەناو عەشیرەتەكانی ناوچەكەدا هەبو.

شـێخ محمـود كـەجاری یەكـەم نامـەی بـۆ كاربەدەسـتانی ئینگلیـز نوسـی. نامەكەی كەوتـە دەست تـوركو لەسـەر ئـەوە گـیراو حـوكمی ئیعـدام درا. زۆری نەمابو ئیعدامی بكەن. بەڵام رەوتی روداوەكانی جەنگ بەجۆرێ رۆیشت، تـورك هیچ قازا نجێكی لەكوشتنیدا نەدی، بەڵكو ئازادی كردو كاروبـاری سـلێمانییان پێ سپارد.

بۆ جاری دوەم، لەتشرینی یەكەمی 1918دا شیخ محمود, عیزەت تۆپچیو ئەحمەد فائقی بەنوێنەرایەتی خۆی بەنامەیەكـەوە نـاردە لای كاربەدەسـتانی بەریتانی لـەكفری. لەنامەكەیـدا داوای لەبـەریتانیا كردبـو" گـەلی كـوردیش لــەڕیزی گــەلانی ئــازادا دابنــێو بــەریتانیا دەســتەبەری ئــەوەبێ لــەهیچ هەلومـەرجێكا رێگـەی گەڕانـەوەی دەسـەڵاتی تـورك بـۆ كوردسـتان نـەدا، لەبەرامبەر ئەوەدا ئەویش ئامادەیی خۆی دەر ئەبڕێ بۆ هاوكارییان.[48]

بەریتانیا لەوكاتەدا پێویستی بەوە بو كوردستـان ئـارام بـێو، گـەلی كـورد بەلای خۆیدا رابكێشێ ئارنۆڵد ویڵسون حاكمی عامی عیراق میجەر نوئیلی نارد بـۆ سـلێمانی بـۆ گفتوگـۆ لەگـەڵ شـێخ محمـودو دانـانی بـەحاكمی ناوچـەكەو هانـدانی عەشـیرەتە كوردەكـانی بـەینی زێـی بچـوكو روبـاری سـیروان كـەبۆ بەڕێوەبردنی كاروبـاری خۆیـان یەكێتیـەك پێـك بهێـنن بەسـەرۆكایەتی شێخ محمود.[49] لە 16ی تشرینی دوەمی 1918دا نوئێـل گەیشـتە سـلێمانی لـەوێوە بەبروسـكە ئاگـاداری حـاكمی گشـتی كرد:(ئــەمڕۆ گەیشــتمە ســلێمانی. پێشوازییەكی شاهانە كرام. نوێنەرانی گوندەكان بەدرێژایی رێگا راوەستابون،

بەگەیشتنی ئێمە شادی خۆیـان دەربـڕی... مـن دژواری زۆر نـابینم لـەدوارۆژا لەرێگەی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی لەژێر سەرپەرشتی خۆمان و دەسەڵاتی ئەفسەرە سیاسیەکانماندا بەو مەرجەی دەسبەجێ ڕێوشوێنی بۆ دابنرێ))[50]

لەسـلێمانیش لەکۆبونەوەیـەکی جەماوەریـدا نوێنـل بـەناوی حکومـەتی بەریتانیـەوە دانـانی شـێخ محمـودی بەحکومـدار راگەیانـدو بـەڵێنی خۆشـی بەخـەڵکدا. کەوتـە پێوەنـدی بـۆ ڕێکخسـتنی کونفرەنسـێکی 40-50 کەسـی پیاوە ناسراوەکانی ناوچەکە.

سلێمانی لەوکاتەدا شارێکی دواکەوتوی بچوك بو. تازە لەبرسێتیو پـەتای رشانەوە هەستابووەوە. لەهەمو سلێمانیدا خانویەکی باشی تێدا نـەبو. بەشـی زۆری بوبو بەکەلاوە. رۆشنبیرەکانی لەناو سوپای عوسمانیو داودەزگاکانی تـرا بـون دور لەسـلێمانی. زوڵمـی کۆمەڵایـەتی هەنـدێ لەدەسـەڵاتدارانی شـارو ناوچـەکە، دزیـو جـەردەییو کوشتنی نـارەوای خـەڵك ناوچـەکەی بەتـەواوی نائارامو ژیانی خەڵکی ناخۆشکردبو.

لە1یکانونی یەکەمی 1918دا حاکمی عامی عێراق ویلسون بەفرۆکە خۆی چو بۆ سەردانی سلێمانی. ویلسون کابرایەکی گـرنگ بـو لەدارشـتنی سیاسـەتی ناوچەیی بەریتانیادا. چونی ئـەو خـۆی لەخۆیـدا گرنگیـەکی سیاسـی هـەبو. ئەمە هەلێکی باش بو بـۆ ئـەوەی شـێخ محمـودو پیـاوە گـەورەکانی تـری کـورد لێوەشاوەیی سیاسی خۆیان و گەلەکەیان لەبەرێوەبردنی کاروبـاری ناوچـەکەدا بـۆ ویلسـون بسـەلمێنن. چـونکە ویلسـون ئـەی تـوانی دەوری کاریگـەری هـەبێ لەبریاردانی جۆری چارەنوسی کوردستانی جنوبیدا.

لەسلێمانی ویلسون شێخ محمـودو چـەند گـەورە پیـاوێکی تـری بینـی. لـەم کۆنفرەنسەدا ویلسـون بەدرێـژی گفتوگـۆی لەگـەڵ کـردن. حکومـەتێکی کـوردی کاتیی لەسلێمانی بەرەزامەندی ویلسون دامەزرا کەشێخ محمود بەنوێنەرایـەتی بـەریتانیا حوکمـداری بـێ. ئەوانـەی لـەکۆنفرەنسدا بەشـداربون، ئەگەرچـی پیاوە دەسەڵاتدارەکانی ناوچـەکە بـون، بـەلام لەبەرئـەوەی زۆریـان سـەرۆکی عەشیرەتی نەخوێندەوارو نەشارەزای کاروباری سیاسیو بەرێوەبەرایەتی بـون، بیروڕای جیاوازیان دەربارەی پاشەرۆژی ناوچەکە دەربڕی. ویلسون خۆی لەسـەر ئەم کۆبونەوەیە نوسیویتی:

((هەنـدێ لەوانـە بەرێوەبەرایەتیـەکی کاریگـەری بـەریتانییان ئەویسـت لەکوردستان داو هەندێکی تریشیان دژی ئەمەبون، هەندێکیان سوربون لەسـەر ئەوەی کوردستـان راستەوخۆ بەلەندەنەوە ببەسترێ، هەندێکیشـیان بەدزییـەوە

پێیان وتم نایانەوێ شێخ محمود سەرۆکیان بێ، بێ ئەوەی کەسیکەیان لەبیر بێ.))[51]

لەکۆتایی گفتوگۆکاندا شێخ محمود بیرخەرەوەیەکیدا بەویلسون 40 کەس لەگەورە پیاوەکانی ناوچەکە مۆریان کردبو، تیایا بەڵێنەکانی بەریتانیایان دوبارە کردبووەوە دەربارەی رزگاری گەلان لەدەسەلاتی تورکو یارمەتی دانیان بۆ دروست کردنی قەوارەی سەربەخۆ، ئەوانیش سەبارەت بەوەی نوێنەری گەلی کوردن تکا لەحکومەتی بەریتانی ئەکەن کورد لەو بەڵێنانە بێ بەش نەکاو، پێوەندییان لەگەڵ عێراق رێك بخا.[52]

زۆری نەبرد شێخ محمود لەگەڵ نوێنەرانی بەریتانی لەسلێمانی تێك چو. شێخ محمود سنوری قەڵەمرەوەکەی بەتەسكو دەسەلاتەکانی خۆی بەکەم ئەزانی. خۆی بەنوێنەری هەمو کوردەکانی ولایەتی موسڵو هەندێ لەعەشیرەتە کوردەکانی ئێران دائەنا. بەریتانیەکان لەرەفتاری شیخ محمودو جۆری بەڕێوەبردنی کاروباری ناوچەکەو خواستەکانی رازی نەبون. لەئەنجامدا شێخ محمود پەنای بردە بەر بەکارهێنانی چەك دژی هێزی بەریتانی. لەشەرێکی بێ هودەدا لەدەربەندی بازیان لە18ی حوزەیرانی 1919دا بەبریندراری بەدیل گیراو درایە دادگا, حکومەتەکەی سلێمانی تێك چو. هێزی بەریتانی سلێمانی داگیرکردو ئەفسەرانی ئینگلیز راستەوخۆ ئەرکی بەڕێوەبردنیان گرتە ئەستۆ.

2/7 تەقەللاکانی ئەستەموڵ

لەمانگە دواییەکانی 1918دا نیشانەکانی تێشکانی دەوڵەتی تورك لەدەرکەوتنا بو. سەرکردەکانی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد لەئەستەموڵ کەوتنە خۆرێکخستنەوە. سەید عەبدول قادری شەمزینی بەهاوکاری ئەمین عالی بەدرخانو چەند گەورە پیاوی تری بنەماڵەی بەدرخانو بابانو چەند کوردی ناسراوی دیاربەکر، مەلاتیە، دیرسیم، خەرپوت، سلێمانی، سابلاخ، سنە..((جەمعییەتی تەعالیی کوردستان))ی دامەزراند. داگیرکردنی ئەستەموڵ لەلایەن هێزی هاوبەشی هاوپەیمانەکانەوە ئازادییەکی زۆرتری چالاکی سیاسی، فەرهەنگی، دیپلۆماسی بۆ دابین کردن.[53]

پرۆگرامی ج ت ك لەبەردەستدا نیە. لەیادداشتەکانیدا بۆ کاربەدەستانی بەریتانیو هاوپەیمانەکانو بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی، و لەگفتوگۆی سەرکردەکانیدا لەگەڵ نوێنەرانی بەریتانیو بابیعالیدا دەرئەکەوێ کەئامانجی ج ت ك پێکهێنانی کوردستانی سەربەخۆ بوە بەیارمەتی هاوپەیمانەکان، بەتایبەتی بەریتانیا. بۆچونی ج ت ك بۆ سەربەخۆیی

کوردستان به تەواوی رون نیەو دیاری نەکراوە، چونکە لەیادداشتو گفتوگۆکاندا باسی کوردستانی سەربەخۆ لەهەمو جۆرە دەسەڵاتێ، کوردستانی سەربەخۆ لەژێر ماندات بەریتانی، کوردستانی ئۆتۆنۆم لەژێر دەسەڵاتی بەریتانی، کوردستانی ئۆتۆنۆم لەچوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا، کراوە. لەمانەش هەموی مەبەست سەربەخۆیی یا جۆرێ لەسەربەخۆیی بوە.

جەمعییەت بۆ دەربڕینی بیرو بۆچونەکانی لە7ی تشرینی دوەمی 1918ەوە گۆڤاری کوردی-تورکی((ژین))ی بەلێپرسراوەتی حەمزە موکسی بلاو ئەکردەوە.[54] و هەوڵی ئەدا لەشارەکانی کوردستاندا کلوبو کۆمیتەی جەمعییەت دا بمەزرێنێ. و بۆ بایەخ دان بەخوێندەواریو بلاوکردنەوەی کتێبی کوردیو رێکخراوی فەرهەنگی((کرد تعمیم معارف و نشریات جمعیتی)) دامەزراند.

ج ت ك بایەخێکی تایبەتیدا بەڕیکخستنی ژیانی کوردو چاکردنی ژیانی کرێکارانی کورد لەئەستەمولو هەوڵی ئەدا بۆ گەڕانەوەی ئەو کوردانەی لەسالانی جەنگدا بەزۆر لەکوردستانەوە بۆ شوێنە دورەکانی ئەنەدۆڵ دورخرابوونەوە.

ج ت ك بۆ بەدەستهێنانی مافی نەتەوەیی کورد لە3 لاوە ئەجولا" پێوەندی لەگەڵ هاوپەیمانەکان. هەوڵدان لەکۆنفرەنسی ئاشتی. گفتوگۆی سیاسی لەگەڵ بابیعالی.

1/2/7 تەقەللا لەگەڵ هاوپەیمانەکان

لەسەرەتای کانونی دوەمی1919دا لەکاتێکا کۆنفرەنسی ئاشتی لە پاریس تازە خەریکی کۆبونەوەکانی بو. دەستەیەکی نوێنەرایەتی کورد بەسەرۆکایەتی سەید عەبدوالقادری شەمزینی چون بۆ دیدەنی ئەدمیراڵ کارلپورب مەندوبی سامی بەریتانی لەئەستەمول بۆ گفتوگۆو، بۆئەوەی یادداشتی جـ ت ك دەربارەی خواستەکانی گەلی کوردی بدەنێ.

لەباتی مەندوبی سامی میستەر ریان ئەم دەستەیەی بینی. هەیئەتی کوردی پەژارەی خۆی دەربڕی لە پشت گوێ خستنی خواستەکانی کورد. وتی زۆرایەتی دانیشتوانی ناوچەکانی رۆژهەلاتی تورکیا کوردن هەروەها لەودیو سنوری ئێران ، لورستانو ئەو شوێنانە بەتەواوی یاخود بەزۆری کوردن. وتی پێوەندی کوردو ئەرمەن لەهەلومەرجی ئاساییدا باش بوە، تێکچونی ئەو پێوەندیە لەهەندێ کاتی دیاری کراوا ئەگەڕێتەوە بۆ کردەوەکانی حکومەتی عوسمانی،

هەروەها پێوەندی لەگەڵ نەستورییەکانیش ئاسایی بوە. بۆ سەلماندنی ئەوەش تەرجومانێکی مەسیحییان لەگەڵ خۆیان بردبو.

بە پێی هەڵسەنگاندنی ریان، قسەکانیان دەربارەی سنوری کوردستانی ئۆتۆنۆمی چاوەڕێ کراو رون نەبوە، پێیان باشتر بوە ئەمە بهێڵرێتەوە بۆ بڕیاری رەوای کۆنفرەنسی ئاشتی. هەیئەتەکە داوای کرد بوو کارئاسانییان بۆ بکرێ نوێنەری کورد بنێرن بۆ ئەوروپا تا خۆیان بەرگری لەمەسەلەی کورد بکەن.

هەیئەتەکە یادداشتێکی پێ بو، رۆژی 2ی کانونی دووەمی 1919 لەلایەن سەرۆکی کۆمیتەی کوردستان سەید عەبدوالقادرو، سکرتێری کۆمیتە خەلیل بەدرخان و، سید عەبدوڵلا شەمزینی، مستەفا پاشا، عەبدولعەزیز بابان، مەلا سەعید بەدیع الزمان، مەلا عەلی رەزا ئیمزا کرابو.

ئەم یادداشتە راستەوخۆ بۆ مەندوبی سامی نوسرابو، تکایان لێ کردبو بیگەیەنێ بە حکومەتی بەریتانی. لەم یادداشتەدا نوسی بویان:

((سەرکردەکانی کورد هەمیشە پشتی خەلیفەو شا و سوڵتانەکانیان گرتوە، بەڵام هەردو دەوڵەتی عوسمانیو ئێرانی بەشێوەیەکی زۆر ناڕەوا کوردستانیان لەناو خۆیاندا دابەش کردوە... کورد لەگەڵ تورکیاو ئێراندابووە بەگشتی ئەگەڕێتەوە بۆ ترس لەوەی کەروسیا لە دواییدا هەڵیان بلوشێ...

((... هەڵوێستی کورد لەجەنگا بەتەنیا کردەوەکانی سوڵتان دیاری نەکرد بو، بەڵکو کردەوەکانی روسیاش بەوەی کەمایەتیە نە موسڵمانەکانی لێ هان ئەدان و هەڕەشەی داگیرکردنی نیشتمانی کوردی ئەکرد. روسیا هەڕەشەی نەهێشتنی لەکورد ئەکرد. پاش ون بونی روسیا لەمەیدان و سەرکەوتنی هاوپەیمانەکان، هیچ هۆیەك نەماوە گەلی کورد ئازار لەدەس چەوسێنەرە کۆنەکانی بچێژێ...

((... کورد هەمو ئەو رەوشتانەی تێ دایە کەلێوەشاوە بێ بۆ ئەوەی جێگەی خۆی لەڕیزی گەلانی دۆستدا بگرێو سەرەتای رەوای مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوس بەدەس بهێنێ.

((لەناو کوردا ژمارەیەکی باش خوێندەوار هەیە. دانیشتوانی کورد بەلایەنی کەمەوە 5 ملیۆن ئەبن.

((کۆمیتە بەهیوای یارمەتی حکومەتی بەریتانیە بۆ پێش خستنی کوردستان.))

لە12ی مایسدا سەید عەبدولقادر سەردانێکی تری ئەدمیراڵ وییی کرد. ئەمجارە سەرەرای دوبارە کردنەوەی خواستەکانی پێشوی، تکای لێ کرد بەریتانیا گوشار بۆ حکومەتی عوسمانی بهێنێ" رێگە بدا بەو سەدان هەزار کوردەی لەسەردەمی جەنگدا دور خراونەتەوە بۆ شوێنی دور بگەرێنەوە نیشتمانەکەی خۆیان.

لەدیدەنیەکی ترا سەید عبدولقادر میستەر هوهلەری دی. سەید لەم دیتنەدا وتی:

((کورد خۆیان لە هەلومەرجێکی نالەباردا ئەبینن، بگرە لەهەلومەرجێکی ترسناکدا)). هوهلەر لەرا پۆرتەکەیدا نوسیویتی، کاربەدەستانی ئەستەمول بەسەرۆکایەتی سەدری اعظم فەرید پاشا هەندێ پێشنیاری گونجاویان بۆ کردبو، بەڵێنیان دابویە ئۆتۆنۆمی تەواو بەکورد بدەن لەژێر سایەی حکومەتی تورکیادا. لەزمانی سەید عەبدولقادرەوە ئەنوسێ" فەرید پاشا بەڵێنی زۆریدا، بەلام تا لەسەرکاربو هیچیانی جێبەجێ نەکرد. حکومەتەکەی ئێستاش بەسەرۆکایەتی عەلی رەزا گفتی داوە((ادارەی ژاتی))بۆ کورد جێبەجێ بکا، بەلام لەهەمان کاتدا تەنگیان بەخۆی هەڵ چنیوە. لەبەر ئەوەی مەترسی مستەفا کەمال لەزیاد بون دایە، حکومەت ئەیەوێ پشتیوانی کورد بەدەس بهێنێ. سەید عەبدولقادر ئەیەوێ هاوئاهەنگی تەواو لەگەڵ هاوپەیمانەکان بکا بەتایبەتی بەریتانیا چونکە لای وایە" پاشە رۆژی کورد بەسیاسەتی حکومەتی بەریتانیاوە بەستراوە. هەروەها بەگرنگی پێ دانەوە هەواڵی رێکەوتنی کوردو ئەرمەن لەتورکیاو لە پاریسی پێ راگەیاند.

سەید عەبدولقادر بە هوهلەری وت: ((راستە ئەبێ کورد بەهیوا بن لەرێگەی کۆنفرەنسی ئاشتیەوە ئامانجەکانیان بێتەدی نەک لەرێی حکومەتی عوسمانیەوە لەئەستەمول، هەروەها لەوانەیە لەگەڵ تێپەرینی کاتدا هەندێ هەلی تر هەڵ بکەوێ... بەلام ئەو زیرەکانە ئەو دژوارییانەی رون کردوە کە بەرەنگاری کورد ئەبن لەبەدی هێنانی ئامانجی ئازادیدا ئەگەر هاوپەیمانەکان هێزی تەواویان نەبێ بۆ گوشار هێنان بۆ عوسمانی کە هەمو بەندەکانی پەیمانی ئاشتی قبوڵ بکا.

لەم ماوەیەدا لەئەستەمول جگە لەدیدەنیەکانی سەید عەبدولقادرو هاوکارەکانی لەکاربەدەستانی بەریتانی بۆ رون کردنەوەی باری سەرنجی کوردو، جگە لەیادداشتەکانی شەریف پاشا بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی لە پاریس. هەر لەئەستەمول چەندین یادداشتی نوسراو دراوەتە بەریتانیاو

هاو پە یمانەکانی، هەروەها کەکۆمیسیۆنی کینگ-کرەین گەیشتە ئەستەمول چەند کەسێ بەناوی حیزبی دیموکراتی کوردەوە چونە لایو داوای سەربەخۆیی کوردستانیان لێ کرد. چالاکی سیاسی کورد لەئەستەمولّ بە چەشنێکی هەست پێ کراو پەرەی سەندبو، بەرادەیەك کەمەندوبی سامی لەئەستەمول لەوەزیری کاروباری دەرەوەی بەریتانی پرسی هەڵوێستی لەچالاکی کوردەکان چی بێ؟ میستەر بیلفور ئاگاداری کرد:

((ئامۆژگاریەکانت بۆکورد ئەوەبێ کە پارێزگاری هێمنی بکەنو نەهێڵن پشێوی روبدا، چاوەروانی بریارەکانی کۆنفرەنسی ئاشتی بن، چونکە باری سەرنجی کورد لەلای کۆنفرەنس ئیتر زانراوە.))

کاربەدەستانی ئینگلیز بەگشتی لەسەرئەوە ریك بون هەندێ مافی نەتەوەیی کورد بسەلمێنرێ، بەلاّم لەسەر هەندێ مەسەلەی گرنگ لەناو خۆیاندا نەگەیشت بونە ئەنجامێکی یەکگرتو، بەتایبەتی: یەکەمیان، جۆری ئەو مافە چی بێ" سەربەخۆیی بەیارمەتی دەوڵەتێکی گەورە، فیدراڵی، فیدراڵی چەند ناوچەیەکی ئۆتۆنۆم لەناو یەك دەوڵەتدا، ئیدارەی ژاتی... دوەمیان، مافی کورد لەکام ناوچەی جوگرافیدا بسەلمێنرێ، بەواتەیەکی تر کوردستان کوێیە؟ سێیەمیان، لەناو کوردا کێ نوێنەرایەتی کورد ئەکا تا سەودای لەگەڵ بکرێ؟

بەریتانیا بەخۆشیەوە هەواڵی ئاشت بونەوەی کوردو ئەرمەنیان وەرگرت. کاربەدەستانی بەریتانی هانی نوێنەرانی هەردو گەلیان ئەدا بۆ قولّ کردنەوەی تەبایيو ئاشتی.

سیاسەتی بەریتانی لەکوردستاندا ئەوەبو کەئاسایشو هێمنی جێگیر بێ. ئامۆژگاری سەرکردەکانی بزوتنەوەی کوردیان ئەکرد نفوزی خۆیان بەکار بهێنن بۆ پاراستنی ئاسایشو رونەدانی هیچ پشێوییەك. ئەمەش بەکردەوە هەلێکی مێژویی بۆ مسەفا کەمال هەڵ خست بەئازادی لەکوردستاندا، بێ ئەوەی توشی بەرەنگاری سیاسی یا چەکداری کورد ببێ، کار بکاتو رێوشوێنی دامەزراندنی تورکیای نوێو سەربرینی مەسەلەی کورد دابنێ.

2/2/7 کوردو ئەرمەن: ئاشتبونەوە لە پەراوێزی کۆنفرەنسی ئاشتیدا

لە22ی ئازاری 1919دا جەنەراڵ شەریف پاشا بیرخەرەوەیەکی لەژێر ناوی((یادداشتێ دەربارەی خواستەکانی گەلی کورد))دا بە ئەنجومەنی بەرزی کۆنفرەنسی ئاشتی لە پاریس.

لەم یادداشتەدا مێژوی کوردو سنوری جوگرافی کوردستان و خواستەکانی‌و پێوەندی لەگەڵ ئەرمەن رون کرا بووەوە.

مەسەلەی ئەرمەنیەکان لەدو لاوە بوبوە جێگەی گرنگی پێ دانی دەوڵەتانی ئەوروپی" یەکێکیان، وەکو گەلێکی مەسیحی کەچەند قەرن بەچەوساوەیی دیلی دەسەلاتی دەوڵەتێکی ئیسلامی زۆردار بو. دوەمیان، کوشتاری بەکۆمەڵی نارەوای سەدان هەزار کەسی ئەم گەلەو دەربەدەر بونی پاشماوەکەی. خواستەکانی ئەوان و هی کورد بەهۆی پێکەوە ژیانی دورو درێژ لەناوچەیەکی هاوبەش داو، دوایی تر کوشتاری بەکۆمەڵی یەکتری، ئالا حەمیدیەکانی کورد دژی ئەرمەنی‌و تیپە چەکدارەکانی ئەرمەنی دژی کورد، جۆرێ لەناکۆکی قوڵی دروست کردبو کەبێ دۆزینەوەی چارەیەك بۆ ئەوە دژواربو خواستەکانی ئەم دو گەلە بەتایبەتی هی کورد بێتە دی.

تاوانی کوشتاری بەکۆمەڵی ئەرمەنی لەئەوروپا دەنگێکی گەورەی دابوەوە. ئەگەرچی ئەمە راستەوخۆ لەژێر سەرپەرشتی، تەلعەت پاشا، وەزیری کاروباری ناوەوەی تورکیادا ئەنجام درابو، بەڵام چونکە ئالا حەمیدیەکان تیا بەشدار بوبون، تورك ئەیویست ئەم تاوانە بخاتە پاڵ گەلی کورد بۆ ئەوەی ناوی بزرێنێ‌و وەکو گەلێکی درەندەی دواکەوتوو بیخاتە بەرچاوی جیهان. تۆفیق پاشا کەچەند جارێ وەزیرو ماوەیەك سەفیری تورکیا بو لەبەریتانیا، دوا بەدوای راگرتنی جەنگ لە لەندەن گوتبوی:

((ئەوانەی ئەرمەنیان کوشت کورد بون. تورك‌و حکومەتی تورکیا لەوکارە بەرین. ئەگەر پێویستیەکانی جەنگ‌و خەریك بونی بەشەرەوە نەبوایە، حکومەت ئەی توانی نەهێڵێ ئەو کارە روبدات‌و تاوانبارە راستەقینەکانی سزا ئەدا.))[55]

کورد نەخۆی هۆی راگەیاندنی هەبوە نە داوودەزگای دیپلۆماسی کەبتوانێ ئەم کارە لەسەر خۆی لاباو تاوانباری راستەقینە لەلای رای گشتی جیهان ئاشکرا بکا. گەلێ لەکۆڕو کۆمەڵەکانی دنیا ئەمەیان بەسەر کوردا ئەهێنا. لەو سەردەمەدا دو شایەتی بێگانە کە یەکێکیان خودی ئەرمەنیەکان‌و ئەوی تریان ئەفسەرێکی ئینگلیز بو، نەختێ لەهەوری ئەم پروپاگاندەیەیان رەواندەوە.

دەستەی نوێنەرایەتی ئەرمەن بەسەرۆکایەتی بوغوس نوبار پاشا لەحوزەیرانی 1918دا((بیرخەرەوەیەکیان دەربارەی مەسەلەی ئەرمەن))[56] بەهەمو گەورە پیاوانی دنیادا . لەوێدا ئۆباڵی هەمو ئەو کوێرەوەرییەی بەسەر

گەلی ئەرمەنی هاتوە خراوەتە گەردنی سولتان عبدالحمیدو کاربەدەستانی تری تورك.

هەروەها میجەر نوئێل لەو را پۆرتەدا کەدوای گەشتە درێژەکەی بەکوردستانی تورکیادا دەربارەی مەسەلەی کورد نوسی بوی، شایەتی ئەدا کەئۆباڵی ئەو تاوانە لەئەستۆی کاربەدەستانی تورك دایە نەك هی کورد، بەڵکو کورد ئەوەندی لەدەستی هاتوە هەوڵی رزگار کردنی گیانی ئەرمەنی راونراوی داوە.[57]

سەرکردەکانی بزوتنەوەی کورد گرنگی رێکەوتنیان لەگەڵ گەلی ئەرمەنی ئەزانی. یەکەمیان لەبەر ئەوەی وەکو دو نەتەوەی دراوسێی یەکتری کە ئەبێ رێگەی پێکەوە ژیانی بەئاشتی هەڵ ببژێرن. دوەمیان بۆ ئەوەی تێکەڵ بونی خواستە ئەرزیەکانی ئەم دو گەلە نەبێتە بەهانەی پشت گوێ خستنی مافەکانیان لەسەر ئاستی جیهانی چونکە کاربەدەستانی دەوڵەتانی ئەوروپی لەهەمو بۆنەیەکدا ئەیان گوتەوە.

پاش دانوستانێکی زۆر لەنێوان شەریف پاشا بەنوێنەرایەتی گەلی کوردو بوغوس نوبار پاشا بەنوێنەرایەتی گەلی ئەرمەنیو ئۆها نجیان بەنوێنەرایەتی حکومەتی ئەرمەنی لەقافقاس رێکەوتنێکیان ئیمزا کرد کەبۆ زۆر کەس، تەنانەت لەکاربەدەستانی دەوڵەتانی ئەوروپیش، شتێکی چاوەڕێ نەکراو بو. رێکەوتنەکە بەم جۆرەی لای خوارێ لەهەردو لاوە نێردرا بۆ سەرۆکی کۆنفرەنسی ئاشتی:

پاریس 20ی تشرینی دوەمی 1919

جەنابی سەرۆك

بەختیارین بەوەی وێنەیەکی ئەو نامەیەتان بدەینێ کەبۆ کۆنفرەنسی ئاشتی نوسراوە، وە لەلایەن ئێمەوە نوێنەرایەتی یەکگرتوی ئەرمەنیو نوێنەرایەتی کورد لەکۆنفرەنسی ئاشتیدا ئیمزا کراوە.

بەڕێزتان ئەبینن بە پێچەوانەی قسەی دوژمنەکانمان کە ئەڵێن ئەرمەنیو کورد ناتوانن پێکەوە بەئاشتی بژین، پەیمانی ئاشتیمان بەست، لەبەر تیشکی بەدی هاتنی ئامانجە نەتەوەییەکانماندا کە پێوانەی پاشەڕۆژە.

تکایە رێزی بێ ئەندازەمان قبوڵ بکەن

سەرۆکی نوێنەرایەتی کورد	سەرۆکی نوێنەرایەتی نەتەوەیی
لەکۆنفرەنسی ئاشتی	ئەرمەن
شەریف	بوغوس نوبار

ئەمەش تێکستی ڕێکەوتنی پەیمانی ئاشتی هەردو نوێنەرایەتی:
12 شەقامی سەرۆك ویلسون، پاریس
20ی تشرینی دوەمی 1919

نوێنەرایەتی یەکگرتوی ئەرمەن

ئێمە ئەوانەی لەخوارێ ئیمزامان کردوە، نوێنەرانی گەلانی ئەرمەن و کورد، ئەو شەرەفەمان پێ براوە کۆنفرەنسی ئاشتی ئاگادار بکەین، کەهەردو گەلەکانی ئێمە هەمان بەرژەوەندیان هەیە، وە بۆ هەمان ئامانج تێ ئەکۆشن، پەی بەئازادیو سەربەخۆیی خۆیان ئەبەن بەتایبەتی بۆ ئەرمەن و رزگارییان لەدەسەڵاتی سەختی حکومەتی عوسمانی، واتە رزگارییان لەئیتحادو تەرەقی.

ئێمە هەمومان پێك هاتین لەسەر ئەوەی داوا لەکۆنفرەنسی ئاشتی بکەین بەپێی سەرەتای نەتەوەکان بڕیاری دامەزراندنی ئەرمینیای یەکگرتوی سەربەخۆو کوردستانی سەربەخۆ بدات بەیارمەتی یەکێ لەدەوڵەتە گەورەکان.

شەریف — سەرۆکی نوێنەرایەتی کورد بۆ کۆنفرەنسی ئاشتی
بوغوس نوبار — سەرۆکی نوێنەرایەتی نەتەوەیی ئەرمەن
د.ئوهانیانیان — سەرۆکی کاتیی نوێنەرایەتی کۆماری ئەرمەن

ئەمە سەرکەوتنێکی گەورە بو، هەڵوێستی نوێنەرانی هەردو گەلی لەکۆنفرەنسی ئاشتی داو لەناو دەوڵەتاندا بەهێز کرد. هاوپەیمانەکان بەخۆشیەوە ئەم هەواڵەیان وەرگرت، بەتایبەتی بەریتانیا. کێرزن ئاگاداری مەندوبی سامی کرد لەئەستەموڵ کە هانی ئەمە بدات.

بابیعالی هەروەها جوڵانەوەی کەمالی کە لەرۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا لەپەرەسەندن دابو ئەم هەنگاوەیان پێ ناخۆش بو. بەهاندانی مستەفا کەمال و لەژێر گوشاری لایەنگرەکانیدا چەندین بروسکەی نارەزایی لەلایەن سەرانی خێڵەکانی کوردەوە، بەتایبەتی ئەوانەی لەتاوانی کوشتاری ئەرمەنیدا بەشداربون، لەکوردستانەوە دژی نوێنەرایەتی شەریف پاشاو ڕێکەوتنی ئەرمەنی- کورد نێردرا بۆ کۆنفرەنسی ئاشتیو بابیعالی.

3/2/7 دانوستانی سیاسی: تێکچونی ڕیزەکانی کورد

ج ت ك كە هاوزەمان لەگەڵ ئەو چالاكیە گەرمەی لەمەیدانی پێوەندی ناو دەوڵەتاندا ئەی نواند، ڕێگەیەكی تریشی گرت بو" ڕێگەی گفتوگۆو دانوستانی سیاسی لەگەڵ بابیعالی بو دۆزینەوەی چارەیەك بۆ گیروگرفتی نەتەوەیی كورد.

دوای ڕاگرتنی جەنگ كورد تەنیا نەتەوەی گەورە بو لەژێر دەستی حكومەتی توركدا مابو. ئەی ویست هەرچۆنێ بێ ئەویش لەدەست نەدا، بەتاییەتی لەوكاتەدا سەركردەكانی كورد كەوتبونە خەباتێكی سیاسی بەتین بۆ بەدی هێنانی ئامانجەكانی بزوتنەوەی كورد، زەمینەی(دولی)یش تارادەیەك بۆ ئەوە لەبار بو. بابیعالی ئەی ویست مەسەلەی كورد(تدویل) نەبێ بچێتە ناو كۆڕو كۆمەڵە جیهانیەكانەوە، بەڵكو هەوڵی ئەدا وەكو مەسەلەیەكی ناوخۆی توركیا بمێنێتەوە. بۆ ئەنجامدانی ئەم سیاسەتە كەوتە مناوەرە. ڕۆژنامەكانی توركیا وتاری بەسۆزیان ئەنوسی لەسەر پێویستی یەكێتیی هەردو گەلی موسڵمان و ئەو كوێرەوەرییەی بەسەر هەردوكیان دێ ئەگەر كورد لە دەوڵەتی عوسمانی جیا ببێتەوە.

بابیعالی كەوتە هەوڵ دان بۆ نزیك خستنەوەی هەندێ لەسەركردەكانی كورد لەخۆی‌و، پلەو پایەی بەرزی پێ ئەسپاردن.

لە 1ی حوزەیرانی 1919دا بابیعالی دەستەیەكی لەسەركردەكانی جەمعییەتی تەعالی كوردستان بانگ كرد بۆ دانوستانی سیاسی لەگەڵ هەیئەتێكی وەزارەتی عوسمانی.[58]

لەلایەن كوردەوە سەید عەبدولقادری شەمزینی، ئەمین عالی بەدرخان، موراد بەدرخان.[59]

لەلایەن بابیعالیەوە شەیخ الاسلام ئیبراهیم ئەفەندی حەیدەری، ئەحمەد عبوق پاشا وەزیری ئیشغال، عەونی پاشا وزیری حەربیە، لەدانوستاندا بەشداربون.

لە پاش چەند كۆبونەوەی هاوبەش بابیعالی بەڵێنی بەدەستەی نوێنەرایەتی كورددا :

1. ئۆتۆنۆمی بدرێ بەكوردستان بەو مەرجەی لەجامیعەی عوسمانیدا بمێنێتەوە.

2. ڕێوشوێنی كاریگەر دابنرێ بۆ ڕاگەیاندنی ئەم سەربەخۆییە، دەسبەجێ دەس بكرێ بەجێبەجێ كردنی.[60]

لەكاتی سەردانی سەدری اعظم فەرید پاشاو، وەزیری كاروباری دەرەوە تۆفیق پاشا بۆ پاریس، شەریف پاشا بەپێی بۆچونەكانی سەركردایەتی

جەمعیەت زنجیرەیەك گفتوگۆی لەگەڵ کردن و هەمان بەڵێنەکانی پێشویان بۆ ئەویش دوبارە کردەوە.

دواخستنی جێبەجێ کردنی ئەم گفتانە لەلایەن وەزارەتی فەرید پاشاوە. دەستی دەستی پێ کردنی وەزارەتەکەی دوای ئەویش بێ ئەوەی هەنگاوی جێبەجێ کردنی بنرێ، هەر لەسەرەتاوە گومانی لەراستیی نیازی کاربەدەستانی تورك لەدڵی سەرکردەکانی کوردا، بەتایبەتی لەدڵی سەید عەبدولقادرا دروست کرد. سەرکردەکانی کورد لایان وابو مەبەستی بابیعالی تەفرەدانی کوردە نەك دابین کردنی مافەکانی. چونکە لەوکاتەدا تا ئەهات مەترسی بزوتنەوەی کەمالیەکان زیادی ئەکرد، پێویستی حکومەتی ئەستەمولیش بە پشتیوانی کورد زیادی ئەکرد.

گفتوگۆی ج ت ك لەگەڵ بابیعالی بۆ سەلماندنی مافی ئۆتۆنۆمی کوردستان لەچوارچێوەی جامیعەی عوسمانیدا ناکۆکی لەریزی سەرکردایەتی جولانەوەی کوردا دروست کرد.

سەرکردەکانی بزوتنەوەی کورد بۆچونیان بۆ جۆری چارەسەرکردنی گیروگرفتی کورد جیاواز بو، هەندێکیان بە ئۆتۆنۆمی کوردستان لەچوارچێوەی جامیعەی عوسمانیدا رازی نەئەبون، ئەیان ویست کوردستان سەربەخۆ یا ئۆتۆنۆم بێ، جیاواز بێ لەدەوڵەتی عوسمانیو لەلایەن دەوڵەتێکی ئەوروپایی گەورەوە یارمەتی بدرێ. هەروەها بۆچونیان بۆ جۆری هەڵوێست لەتورك جیاواز بو، هەندێکیان لایان وابو کەئەبێ کەڵکی تەواو لەلاواز بونی حکومەتی تورك وەربگیرێ بۆ ئەوەی کورد خواستە نەتەوەییەکانی خۆی بسەپێنێو بە یەکجاری لەم دەوڵەتە زۆردارە جیا ببێتەوە، بۆ ئەوەش هەمو رێگەیەکی سیاسی، دیپلۆماسی، چەکدار بگیرێ. کەچی هەندێکی تریان لایەن وابو کەئەبێ کورد لەو تەنگانەیەدا گیروگرفت بۆ تورك دروست نەکاو یارمەتییان بدەن بۆ ئەوەی خۆیان لەو کوێرەوەرییە رزگار بکەن.

جیاوازی بۆچونە سیاسیەکان تێکەڵاو بو لەگەڵ جیاوازی دەسکەوتی تایبەتیو خێڵەکیو ناوچەیی، وەبو بەهۆی جیابونەوەی چەند کەسێ لەسەرکردەکانی ج ت كو دروست کردنی چەند رێکخراوی سیاسی نوێ. ئەمین عالی بەدرخان((جەمعییەتی تەشکیلاتی ئیجتیماعیە))ی دروست کرد. مەمدوح سەلیمو هاورێکانی((پارتی دیموکراتی کورد))یان پێك هێنا. ئەحمەد پریا بەدرخان لەقاهیرە((حیزبی استقلالی کوردستان))ی دامەزراند. ئەمانە هەر

یەکە خۆی بەجیا لەوی تر کەوتە پێوەندی لەگەڵ دەوڵەتان و کۆڕە جیهانییەکان.

بابیعالی سەرکەوتنێکی باشی بەدەس هێنا لەتێکدانی ریزەکانی سەرکردایەتی بزوتنەوەی نەتەوەیی کوردا. بەڵێنەکانیشی هەرگیز نەهێنایە دی.

سەرکردایەتی بزوتنەوەی کورد ئەستەمولی کردبوە مەڵبەندی چالاکییەکانی. گرنگییەکی تایبەتی نەدابو بەکوردستان. کوردستانی شمالی بوبو بەمەڵبەندی خۆرێکخستنەوەی کەمالییەکان. تەقەللاکەی شێخ مەحمود لەسلێمانی سەری نەگرت. کوردستانی جنوبی کەوتبوە ژێر دەسەڵاتی بەریتانیاو بەشی خواروی رۆژئاوای کوردستان کەوتبوە ژێر دەسەڵاتی فەرەنسییەوە. لەبەشی سەروی رۆژهەڵاتی کوردستان سمکۆ خاوەن دەسەڵات بو. جەمعیەت و رێکخراوەکانی تر هەرچەندە هەوڵیاندا لق لەکوردستان بکەنەوە، بەڵام ئەو هەوڵانە لەئاستی پێویستیەکانی ئەو کاتەی بزوتنەوەی کوردا نەبو.

ج ت ك لەهەڵسەنگاندنی روداوەکاندا ئەبێ توشی زۆر-هەڵسەنگاندنی سەڵتەنەتی عوسمانیو ژێر-هەڵسەنگاندنی بزوتنەوەی کەمالی بوبێ، بایەخی زۆری دابو بەخەلیفەو بابیعالی کەچی مستەفا کەمال و بزوتنەوەی کەمالی پشت گوێ خست بو. نەك هەر هەوڵی نەدا هیچ جۆرە لەیەك گەیشتن و گفتوگۆیەکی لەگەڵ دروست بکا، بەڵکو ئەوەندەی بۆی بکرایە دوژمنایەتی ئەکرد. سەرکردایەتی کورد لەسەرەتاوە گرەوی لەسەر حکومەتێکی دۆڕاوی بێ پاشەرۆژ کردبو.

ج ت ك تەرکیزی کردبوە سەرکاری دیپلۆماسی، بەتایبەتی نوسینی یادداشت بۆ کاربەدەستانی هاوپەیمانەکان و پێوەندیو گفتوگۆ لەگەڵ ئەوان پشت ئەستور بە پرنسیپەکانی سەرۆك ویلسۆن و کاربەدەستانی بەریتانیو فەرەنسی. بەهیوای ئەوەبو ئەوان ئازادی بەکورد بدەن بێ ئەوەی خۆی مشورێکی راستەقینەی سازدانی سیاسیو چەکداری خەڵکی کوردستان بخوا. کوردستانی بەجێ هێشت بو بۆ مستەفا کەمال. کەمال پاشا لەوێوە هێزە چەکدارەکانی نوێ کردەوە، داودەزگا دەولیەتەکانی رێك خستەوە، رێو شوێنی هێشتنەوەی کوردستانی لەژێر دەستی تورکیاو، رێوشوێنی دەستگرتنەوەی بەسەر سەرانسەری تورکیادا دانا.

سەرکردایەتی بزوتنەوەی کورد، جگە لەبەڵێنی هاو پە یمانەکان، پشتیوانیێکی جەماوەری فراوان، ڕێکخراوێکی سیاسی پتەو، داوودەزگایەکی دیپلۆماسی بەکار، یا دامەزراوێکی چەکداری نەبو، تا بتوانێ لە پاڵ تەقەللای دیپلۆماسیدا بۆ بەدەس هێنانی دانپیانانی دەولی بەمافی نەتەوەیی کوردا، تەقەللای سیاسیو چەکداری جێبەجێ کردنی بدا لەکوردستاندا . سەید عەبدولقادر لەیەکێ لەدیدەنیەکانیدا، دان بەمەدا ئەنێ" کەئەگەر هاو پە یمانەکان هێزی تەواو تەرخان نەکەن بۆ جێبەجێ کردنی بەندەکانی پە یمانی ئاشتی دەربارەی مافی نەتەوەیی کورد، ئەوا کورد توشی هەلومەرجێکی دژوار ئەبێ. جەمعییەت هەر وەکو ئەوانەی نەبو، وەتەرکیزی کردبوە سەر کاری دیپلۆماسی، نەی توانی دەزگایەکی دیپلۆماسی هەمیشەیی دروست بکا بۆ ئەوەی بێ بچڕان شوێن خواستەکانی گەلی کورد بکەوێ لای ڕێکخراوە جیهانیەکانو دەوڵەتە زلەکانی ئەوروپا.

8. ڕێ خۆشکردنی پێکهاتن

1/8کۆبونەوەی سان ریمۆ

کێشەیەکی دژوار کەلەو ماوەیەدا لەسەری ڕێکەوتن، دابەشکردنی نەوتی کوردستان بو. بەر لەهەڵگیرسانی جەنگ حکومەتی تورکیا ئیمتیازی دەرهێنانی نەوتی کوردستانی دابو بە((کۆمپانیی نەوتی تورك)) کە75٪ی سەرمایەکەی بەریتانیو 25٪ی ئاڵمانی بو. لەدوای هەڵگیرسانی جەنگ بەریتانیا دەستی بەسەر بەشەکەی ئاڵمانیاشدا گرتبو.

لەکانونی یەکەمی 1918دا لەو سەردانەدا کلیمانسو بۆ لەندەنی کرد، لەگەڵ لوید جۆرج ڕێك کەوت" ولایەتی موسل لەناوچەی نفوزی فەرەنسییەوە بگوێزرێتەوە ناوچەی نفوزی بەریتانی بەرامبەر گوێزانەوەی ولایەتی سوریا لەناوچەی نفوزی بەریتانیو تەرخان کردنی بەشی لەنەوتی کوردستان بۆ فەرەنسا. کلیمانسو، کاتێ ئەم سەودایەی کرد، نرخی نەوتی کوردستانی نەزانی بو.

لە18 نیسانی 1919دا بیرینگەر لەباتی فەرەنساو، والتەر لۆنگ لەباتی بەریتانیا ڕێکەوتنێکیان ئیمزا کرد دەربارەی دابەشکردنەوەی نەوتی کوردستان. بە پێی ئەم ڕێکەوتنە 25٪ی، واتە بەشەکەی ئاڵمان کەئینگلیز دەستی بەسەرا گرت بو، درایە فەرەنسا. فەرەنسا ئەبو ڕێگا بدا لەئێرانو

میزۆپۆتامیاوه بە پایپ لاین یاخود بەڕێگای ئاسنین لەناوچەکانی ژێر مانداتی فەرەنسیەوە نەوت بۆ سەر دەریای سپی ناوەڕاست بگوێزرێتەوە.[61]

لە24ی نیسانی 1920دا کۆنفرەنسی ئاشتی لەسان ریمۆ کۆبووەوە بۆ دۆزینەوەی چارەیەکی ناوەنجی لەنێوان سەرەتای مافی داگیرکردنی وڵاتان((حق الفتح))کە دەوڵەتانی ئەوروپی پێڕەوییان ئەکردو لەڕێکەوتنە نهێنەکانی سەردەمی جەنگدا گونجاند بویان، وەسەرەتای مافی ئازادی بڕیاردانی چارەنوسی گەلان کەسەرۆك ویلسۆن لەراگەیاندنەکەی سەردەمی جەنگدا گفتی دابو، وە لەکۆبونەوەکانی پاریسدا پێی لەسەر دائەگرت.

بۆ بەلادا خستنی ئەم ناکۆکیە، سەرەتایەکی نوێیان هێنایەکایەوە، ویلسۆنی سەرکۆماری ئەمریکاش پەسندی کرد، ئەویش سەرەتای((مانداتات))بو، کە جۆرێ لە بەڕێوەبردن بو بۆ ئەو وڵاتانەی لەسەر زەمینی دەوڵەتی عوسمانی دائەبڕان و بۆ ئەو موستەعمەرانەی لەئاڵمانیا ئەسێنرانەوە. ئەم سەرەتایە لەبەندی 22 هەمی پەیمانی((کۆمەڵەی گەلان))دا چەسپێنرا. بەهانەی داهێنانی مانداتات ئەوەبو، هێشتا ئەو گەلانە نەگەیشتونە قۆناغێکی پێشکەوتوی ئەوتۆ بەبێ یارمەتی دەوڵەتێکی گەورە((مانداتور))بتوانن خۆیان بەڕێوە ببەن. ئەبێ دەوڵەتی مانداتور یارمەتی مانداتات بدا بۆئەوەی بۆ پێشەوە بچێ تا بگاتە رادەی ئەوەی لێ وەشانەوەی بەڕێوەبردنی خۆیو سەربەخۆیی پەیدا بکا.

لەڕاستیدا مانداتات جۆرێ بو لەگونجاندنی سەرەتای مافی داگیرکردن بەڵام لەژێر ناوێکی ترا. ئەمریکاش لەسەرەتادا دژی داگیر کردنی ئیمپریالیستی سەرزەمینی دابڕاوی عوسمانی بو، بەڵام بەم سەرەتایە رازی بو، وەلەبەر گیروگرفتی ناوخۆی بەشێنەیی لەکۆبونەکانی کۆنفرەنسی ئاشتی ئەکشایەوە بەرەو گەڕانەوە بۆ گۆشەگیری دێرینە لەسیاسەتی دەرەوەیدا.

لەکۆبونەوەکانی سان ریمۆدا چەند کێشەی گرنگ بەلادا خران. سەلماندنی سەرەتای مانداتات ڕێگەی تەخت کرد بۆ جێبەجێ کردنی ڕێکەوتنە نهێنیەکانی سەردەمی جەنگ. لەسەر دابەش کردنی دەسکەوتەکان پێك هاتن. ولایەتەکانی لوبنان، دیمەشق، حەلەب، ئەسکەندەرونە خرانە ژێر مانداتی فەرەنسیو ولایەتەکانی موسل، بەغدا، بەسرا، فەلەستین خرانە ژێر مانداتی بەریتانیەوە.

ئەگەرچی ئەم بڕیارە نارەزایی زۆری لەوڵاتانی عەرەبیدا دروست کرد، بەڵام بەکردەوە بەردی بناغەی دامەزرانی چەند دەوڵەتیکی عەرەبی دانا کە

ئەبو لە پاشەڕۆژا سەربەخۆ بن. هەروەها ئاواتی سەهیۆنیەکانیشی هێنایە دی، چونکە دانانی فەلەستین لەژێر مانداتی بەریتانیدا بەکردەوە بەڵێنەکەی بیلفۆری جێبەجێ ئەکرد.

2/8 پەیمانی سیڤەر

دابەشکردنەوەی نەوتی کوردستان و دابەشکردنی ئەرزە داگیر کراوەکانی دەوڵەتی عوسمانی زۆر لەناکۆکیەکانی نێوان دەوڵەتە سەرکەوتوەکانی جەنگی بەلادا خست و ڕێی تەخت کرد بۆ ئەوەی کۆبونەوەکانیان ئیتر بەئە نجام بگا. لە10ی ئابی 1920دا هاوپەیمانەکان لەلایەك و حکومەتی عوسمانی لەلایەکی ترەوە، پەیمانی سیڤەریان ئیمزا کرد. بەگوێرەی ئەم پەیمانە تورکیا چوە ژێر باری گفت و بەڵێنی زۆر قورسەوە، وەکو لینچوفسکی کورتی کردۆتەوە:

1. بڕیاری ئەرزیی

أ. ئەرزە عەرەبیەکان. هەمو ئەرزە عەرەبیەکانی لێ بسێنرێتەوە. حیجاز ببێتە دەوڵەتێکی سەربەخۆ. سوریا، فەلەستین، میزۆپۆتامیا لەژێر دەستی دەربهێنرێ و چارەنوسیان بەدەوڵەتانی گەورە بسپێردرێ.

ب. تورکیای ئەوروپی. تراسی ڕۆژهەلات تاخەتی شاتالجا هەروەها تراسی ڕۆژئاوا بدرێتە یۆنان. بەم پێیە ئەستەمول ئەکەوتە30 کیلۆمەتری سنوری یۆنانەوە.

ج. ئیزمیرو جزیرەکانی ئیجە. شاری ئیزمیرو دەوروبەری بۆ ماوەی پێنج ساڵ بسپێردرێ بەیۆنان، دوای ئەو ماوەیە بۆئەوەی بە یەکجاری بخرێتە سەری پرس بەبیروڕای گشتی دانیشتوان بکرێ. جزیرەکانی ئیمبروس و تەنەدۆس بخرێنە سەر یۆنان. جزیرەکانی دودکانزو جزیرەی ستراتیجی ڕودنیز بدرێنە ئیتالیا.

د. ئەرمینیا. سەربەخۆیی ئەرمینیا دانی پێدا بنرێ و جیاکردنەوەی سنوری هەردو دەوڵەت بەحکومەتی ویلسۆن بسپێردرێ.

ه. کوردستان. لەبەشی سێیەمی پەیمانی سیڤەردا 3بەند بۆ کورد بەمجۆرەی لای خوارەوە تەرخان کرابو:

بەند62: کۆمیسیۆنێك کە لەئەستەمول لە3 ئەندام و لەلایەن دەوڵەتەکانی بریتانیا، فرانسەو ئیتالیاوە دانرا بێت، لەدوا مێژوی بەجێهێنانی ئەم پەیمانە بەشەش مانگ موختارییەتێکی ناوچەیی ئامادە ئەکا بۆ ئەو جێگانە کە ئەکەوێتە ڕۆژهەلاتی فورات و جنوبی غەربی سنورێك

كـه لەدوايـدا ئەكێشـرێت بـۆ ئەرمەنسـتان و شـيمالى سـنورێك كـەتوركيا لەسوريەو ميزۆپۆتاميا جيـا ئەكاتـەوەو نـەژادى كـوردى تيـا زاڵ بـێ، بـە پێى تەعليماتێك كە لەبەند... دا دراوە. لەكاتێكا كە لەلايەن هەندێ مەسائيلەوە لەئارادا پێكهاتن سەرنەگرێت، ئەندامەكانى كۆميسيۆن هەر يەكە ئەبێ دەنگ لەحكومـەتى خـۆى بگێڕێتـەوە. ئـەم جـۆرە پێكهاتنـە پێويسـتە رێ بـدا بەدەرخستنى ئەوە كەنەژادە كەمەكانى قـەومىو مـەزەبى وەكـو نەسـتوريەكان و ئەوانى تر كەلەم هەرێمەدا ئەژين بەتەواوى دڵنيا بن كە لەژێر باڵى ئەمينىو پارێزگارىدا ئەبن. بـۆ ئـەم مەبەسـتە كۆميسيۆنێك لەئەنـدامانى بريتانيـاو فەرەنسـەو ئيتاليـاو ئێـران و كـورد ئەگـەرێت بـۆ پشـكنين و برِيـاردانى راسـت كردنەوە كە ئەگەر پێويست بو بكرێت لەو سنورانەدا كە بـە پێى ئـەم پەيمانـە بۆ توركيا دانراوەو ئەنوسێت بەسنورى ئێرانەوە.

بەنـد63: حكومـەتى عوسمـانى لـەم سـەعاتەوە گفت ئـەدا كـە لەمێـژوى راسپێرىو پێ وتن بەخۆى تـا 3مانگ بەڵێنى بەجێهێنانى ئەو برِيارانە بدا كە لەلايەن ئەو كۆميسيۆنەوە رائەسپێررێت كە لەبەندى 62ى سەرەوەدا باس كرا.

بەنـد64: ئەگـەر لـەماوەى سـاڵێك دواى مێـژوى دەس پـێ كـران بـە بـەجێهێنانى ئـەم پەيمانـە، لـەو هەرێمانـەدا كـە لەبەنـدى62 نـاو بـراوە، قەومى كورد مراجەعەت بەكۆمەڵى ئـەقوام بكـەن و تێيـان بگەيـەنن كەبەشـى زۆرى كـوردە دانيشـتوەكانى ئـەم هەرێمـە ئەيانـەوێت لـەتوركيا جيابنـەوەو سەربەخۆ بن، وەلەحاڵێكا كە كۆمەڵى ئـەقوام لـەو بـاوەڕەدا بـێ كـەكوردەكان هەڵدەگرن سەربەخۆييان بدرێتىو راسپێرى ئەمە بكا. توركيا هەر لەئێستەوە بەڵێن ئەدا بەم راسپێرييەو بەدانى ئيستيقلال بەقەومى كوردو بەدەسهەڵگرتن لەهەمو حوقوق و تەقاليدێكى كە بەسەر ئەم هەرێمانەوە هەيەتى. ئەم هاتنە خـوارەوەى حكومـەتى عوسمـانى لـەحوقوق و تەقاليـدى خـۆى بەدورودرێـژى لەگفتوگۆيەكى تايبەتىداو لەبەينى هێزى سـوێند خۆرەكـان و توركيـادا بـاس ئەكرێ. دواى ئەم هاتنە خوارەوەيـەش كـە باسكرا، هـيچ جـۆرە بەرهەڵسـتێك ناخرێتە پێشەوە بەرامبەر بەمەيلى كوردەكانى ولايەتى موسل لەلايەن خستنى بەشى كوردسـتانى موسل بـۆ سـەر كوردسـتانى توركيـاو ئـەو حكومـەتى كـوردە كەلێى دروست ئەكرێت[62].

و. بوغازەكـان و ئەسـتەمول. بوغازەكـان بخرێنـە ژێـر سەرپەرشـتى دەولييەوەو، ناوچەكانى دەورو پشتى چەك بكرێن. ئەستەموڵ لەژێر دەسەڵاتى توركىدا بمێنێتەوە.

2-تەحدیدی سیادەی تورکی

أ.کەم کردنەوەی ئۆردوی تورك. بکرێتە 50هەزار کەس. سەربازگیریی هەڵبوەشێتەوە. ئەندازەی چەکی دیاری بکرێ. بخرێتە بن چاودێری پشکنەری هاوپەیمانان یا دەوڵەتانی بێلایەن. ئوستوڵ نابێ لە ئەندازەیەکی دیاری کراو تێ بپەڕێ. هاوپەیمانەکان کۆمسیۆنێ دائەنێن بۆ جێبەجێ کردنی ئەم بڕیارانە.

ب. بڕیاری دارایی. تورکیا بخرێتە بن چاودێری کۆمیسیۆنێکی تێکەڵاو لەنوێنەرانی بەریتانیاو، فەرەنسا، ئیتالیا، کەدەسەڵاتی تەواوی هەبێ بۆ کۆنترۆڵی قەرزی نیشتمانی، بودجەی حکومەت، دراو، قەرزی دەوڵەتی، ئیمتیازات، گومرگ و باجی ناراستەوخۆ.

ج.کاپیتولاسیون. سەرەڕای مانەوەی رژێمی کاپیتولاسیون، هەندێ بەندی نوێی قورسی بخرێتە سەر.

د.کەمایەتیەکان. مافو ئیمتیازاتی کەمە نەتەوەیی و دینیەکان، بەتایبەتی ئەرمەن، یۆنانی، ئاسوری، کلدانی، کوردو بەگشتی مەسیحیەکان بیسەلمێنێ.[63]

هاوزەمان لەگەڵ پەیمانی سیڤەر، رێکەوتنێکی 3 قۆڵی لەنێوان بەریتانیاو فەرەنسەو ئیتالیا کراو" تورکیای دابەش ئەکرد بەسەر ناوچەی نفوزی فەرەنسی و ئیتالیدا.

پەیمانی سیڤەر تورکیای ئەکردە دەوڵەتێکی بچوکی خاوەن سەربەخۆییەکی ناتەواوی بەستراوە. کەمالییەکان لەوکاتەدا، کە پەیمانی سیڤەری تێدا بەسترا، بوبونە هێزێکی گەورە. دەستیان بەسەر چەند ولایەتی ئەنەدۆڵدا گرت بو. هەر لەسەرەتاوە ئەو دەستەیەی نوێنەرایەتی حکومەتی ئەستەمولی ئەکرد ئەمان قبوڵیان نەبو. لەبەرئەوە پەیمانی سیڤەریان رەتکردەوە. بەڵکو کردیانە کەرەسەیەکی باش بۆ هاندانی نەتەوەی تورك و سازدانی بۆ((جەنگی سەربەخۆیی)).

دەرچونی روسیا لەجەنگ هەلێکی گەورەی بۆ مانی تورکیا رێك خست، چونکە هاوپەیمانەکان کە ئەیانویست بە ئەڵقەی ناسینی دەوڵەتانی سەرکەوتو گەمارۆی تورکیای تێشکاو بدەن، بۆئەوەی مەرجەکانی خۆیانی بەسەرا بسەپێنن، دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر ویستەکەیان نە ئەتوانرا بەتەواوی بێتە دی. هاوپەیمانان ئەیان توانی ویستەکانی خۆیان لەئەستەمول، بوغازەکان، ولایەتە عەرەبیەکان، بەشی خواروی ئەنەدۆڵ، کە لەژێر دەستی

خۆیان دابون، بسە پێنن. بەڵام ناوەڕاستی ئەنەدۆڵو خوارووی ڕۆژهەڵاتی ئـازاد بون لەگوشاری دەرەکی. لەباتی ڕوسیای قەیسـەری دوژمنـی دێرینـەی تورکیـا، یەکێتی سۆڤیەتی شۆڕشگێڕی دوژمنـی سەرسـەختی دەوڵـەتانی ئیمپریالیسـتی جێگەی گرتبووەوە، کەدەستی لەهـەمو دەسکەوتەکانی خـۆی لـەتورکیاو ئێـران هەڵگرت بو، هاوکاری تورکیای کەمالی ئەکرد. مستەفا کـەمال لـەوێوە کەوتـە خۆ ئامادەکردن و لەوێوە پەیمانی سیڤەری پوچ کردەوە.

9. مستەفا کەمال، پاشای کوردستان

هاوزەمان لەگەڵ هەوڵی سەرکردەو گـەورە پیاوەکـانی کـورد لەئەسـتەموڵ، سلێمانی، ورمێ، پـاریس، قـاهیرە بـۆ دروسـت کردنـی کوردسـتانی سـەربەخۆ، مصگفی کمـال لەکوردسـتانەوە کەوتـە هـەوڵی دامەزرانـدنی تورکیـای نـوێو پەکخستنی تەقەللاکانی نەتەوەیی کورد.

لەمایسـی 1919دا مسـتەفا کـەمال بەرەزامەنـدی سـوڵتان وحیدالـدین لەلایەن بابیعالیەوە دانـرا بە پشکنەری گشـتی ئـۆردوی سـێیەم لەڕۆژهـەڵاتی ئەنەدۆڵ. کەمال پلانێکی گەورەی بەدەستەوەبو بـۆ هەڵسـاندنەوەی تورکیـای تێکشکاو، دەسگرتن بەسەر هێزە چەکدارەکانی تورکیا، ڕێ نـەدان بـە لـەدەس دانی هیچ پارچە ئـەرزێکی تـری ژێردەسـتی تورکیـا، بەگژاچـونی بزوتنـەوەی ڕزگاری نەتـەوەیی کـوردو ئەرمـەن، دەرکردنـی هێـزە داگیرکـەرەکانی یۆنـانی، فەرەنسی، ئیتالی، بەریتانی.

مستەفا کەمال بێ ئەوەی گوێ بداتە فەرمانی بانگکردنەوەی بۆ ئەسـتەمول و دوایی لێخستنیو ئنجا حکوم دانی بەئیعدام، هەوڵیدا پاشماوەی هێزەکـانی تورکیا بخاتە ژێر دەستی خۆیەوە. هێرشێکی فراوانی پڕوپاگانـدەی دەس پـێ کرد بۆ ژیاندنەوەی گیانی نەتەوە پەرستیی تورك.

مسـتەفا کـەمال ئـەبو بـۆ ئـە نجام دانـی پلانەکـەی ناوچـەیەك بکاتـە مەڵبەنـدی کـاری خـۆی کـە لـەژێر دەسـتی هێزەکـانی تـورك خـۆی دابـێ، لەدەسەڵاتی هێزی هاوپەیمانەکانەوە دور بێ، لەڕوسیاوە نزیك بێ کەئەویش لەگەڵ دەوڵەتانی ئیمپریالیستی ئەوروپادا لەناکۆکی دابو، ئـەو مەڵبەنـدەش کوردستانی شیمالی بو لەدوای کشانەوەی سوپای ڕوسی کەوت بووە ژێر دەسـتی تورك. مستەفا کەمال خۆی بیرەوەریەکانی ئەو دەمی ئەگێڕێتەوە:

((لـە19ی مایسـی 1919دا لـەمینای سامسـۆن دابـەزیم. دۆخـی وڵات بـەم جۆرەبو: لەهـەمو مەیدانـەکانی جـەنگدا ئـۆردوی عوسمـانی تێـك شکێنرابو. ئاگربڕی بەچەند مەرجێکی سەخت ئیمزا کردبو. سوڵتانی لێخـراو وحیدالـدین

بۆ ڕێگەیەك ئەگەڕا خۆیو تەختەکەی ڕزگار بکا. ئەو وەزارەتەی فەریـد پاشـا سەرۆکایەتی ئەکرد کەساس بـو. ئـازا نـەبو. وڵات بوبـوە تـاڵانی داگیرکردنـی فەرەنسـی، ئینگلیـزی، یۆنـانی، ئیتـالی. تـاقمـە نـە موسـڵمانەکان بەگـەرمی لەچالاکیدا بون بەهەمو ڕێگایەك بۆ جێبەجێ کردنی مەبەستە تایبەتیەکانی خۆیانو پەلەیان لەڕوخانی ئیمپراتۆرییەت ئەکرد.. ڕێکخراوێکی یۆنانیـەکان بەناوی ماودیمیرا چەتەی دائەمەزراند...

بـەڵام لەرۆژهـەڵات یەکێتییـەك دامـەزرا بـۆ پاراسـتنی مـافی نیشـتمانیی ولایەتەکانی ڕۆژهەڵات لەئەرزرۆمو ئەلعەزیز، ناوەندەکەی لەئەستەمول بـو. ئامـانجی یـەکێتی پارێزگـاری مـافی موسـڵمانان بـو لـەو ولایەتانـەدا. لقـی ئەرزرۆم بەگـەرمی کـاری ئـەکرد بۆئـەوەی بـۆ دنیـای ڕون بکاتـەوە کـە خـەڵك لەدوای کۆچی ئەرمەن هیچ دەسدرێژییەکیان نەکردوە، دارایی ئەرمەنیەکانیان پاراستوە تـا داگیرکردنـی ناوچـەکە لەلایـەن ڕوسـەوە. کۆمیتـەی پارێزگـاری لەئەرزرۆم پاش لێکۆڵینەوەی مەسەلەی تورکی، مەسـەلەی کوردیـو مەسـەلەی ئەرمەنی لەڕوی زانستیو مێژوییەوە بڕیاریـدا تێکۆشـانی خـۆی لـە پاشـەڕۆژا تەرخان بکا بۆ ئەم نوقتانە:

1.کۆچ نەکردن لەهیچ هەلومەرجێکا.

2.دروست کردنی ڕێکخستنی زانستی، ئابوری، دینیی بەزویی.

3.یـەکگرتن بـۆ پاراسـتنی بچـوکترین بەشـی ولایەتـەکانی ڕۆژهـەڵات کـە لەوانەیە لێی جیابکرێتەوە.

ناوەندی کۆمیتەی پارێزگاری خـۆش بـین بـون بـەو سـەرکەوتنەی لەڕێگـەی بزوانـدنی هەسـتی دینیـەوە بەدەسـتیان هێنـابو. پـێ ئەچـێ ترسـی لکانـدنی ولایەتەکانی ڕۆژهەڵات بەئەرمینیاوە هۆی دروست بونی ئـەم کۆمیتانـە بوبـێ. مەترسییەکی تریش هـەبو سەرچـاوەکەی یۆنانیـەکان بـو...ڕێکخـراوو دەزگـای تریش لەسەر شانۆ دەرکەوتن. لەولایەتەکانی دیاربەکرو بتلیسو ئەلعـەزیزو ئـەوانی تـر کۆمـەڵی هۆشـیاریو ژیانـەوەی کـورد پەیـدابو کەناوەنـدی سـەرکردایەتیەکەی لەئەسـتەموڵ بـو. ئامـانجی ئـەم کۆمەڵـە دامەزرانـدنی دەوڵەتی کوردی بو لەژێرسەرپەرشتی بێگانەدا. لەقونیەش کۆمەڵەی ژیانەوەی ئیسلام هەبو. یەکێ لەکۆمەڵە گرنگەکان کۆمەڵەی دۆستانی ئینگلستان بو...

لەهەلومەرجێکی وەهادا ئەتوانرێ تەنها یەك بڕیار بـدرێ ئـەویش دروست کردنی دەوڵەتی تورکیای نوێیە، چونکە کارکردن بۆ مانـەوەی ئمپراتۆرییـەتی عوسمانی داتەپیو ئەبو بەهۆی سزادانی ناڕەوای گەلی تورك.

لەو نامەیەدا کە بەچیفرە لە18ی حوزەیرانی1919دا بۆ جەعفەر تەیار بەگی سەرکردەی ئۆردوی یەکەم لەئەدرنەم نارد، وت بوم: تۆ ئەزانی دەوڵەتانی گەورەی هاو پەیمان کەسەربەخۆیی نیشتمانیمان ئەخنکێنن چی ئەکەن... هەروەها ملکەچی حکومەتەکەی ئێمەو گوێ پێ نەدانی. بڕیارم داوە ئەنەدۆڵ بەجێ نەهێڵم. بۆ بەرزکردنەوەی ورە لەتراقیە لەبروسکەکەدا ئەوەشم نوسی بو: بەسەرکەوتویی بەرەنگاری ئەو پروپاگەندەیە کرا کەبۆ دامەزراندنی کوردستانی سەربەخۆ ئەکرا، لایەنگرانی ئەم جوڵانەوەیە بڵاوەیان لێ کرد. کورد هاتنە پاڵ تورک.))[64]

یەکەمین کۆنگرەی کەمالیەکان لەرۆژانی 23ی تەموز تا 7ی ئابی 1919 لەشاری ئەرزروم بەسترا. جگە لەکۆمیتەکانی پارێزگاری مافی ولایەتەکانی رۆژهەڵات، ژمارەیەك لەگەورە پیاوەکانی کورد بەتایبەتی سەرۆکی عەشیرەتو شێخەکانی بەشداری کاریگەریان تێدا کرد. کەمال خۆی نامەی بۆ هەندێکیان ئەنوسیو هەستی ئیسلامەتی ئەبزواندنو هانی ئەدان لەمەترسی ئەرمەنی. کۆنگرەی ئەرزروم بڕیاری دابو:

((ولایەتەکانی ئەرزروم، سیواس، دیاربەکر، خەرپوت، وان، بتلیس... یەکەیەکی پێکەوە بەستراون بەهیچ بەهانەیەك لەدابەش کردنو جیاکردنەوە نایەت لەئیمپراتۆریەتی عوسمانی... موسڵمانانی. ئەم ناوچانە جیاوازی رەگەزو کۆمەڵایەتی ئەو تاقمە موسڵمانانە رەچاو ئەکا کە هەمویان نەتەوەیەك پێك ئەهێنن، هەمویان خۆیان وا دائەنێن کە لەیەك دایكو باوك کەوتونەتەوە.))

کۆنگرێسی سیواس(4-11ئەیلول) سەرەتاکانی لەکۆنگرێسی ئەرزرومدا بڕیاریان لێ درا بوو قوڵ تر، وە زۆرتر بەگیانی نەتەوە پەرستی تورکی دوبارە کردەوە، لەرۆژانی ئەم کۆبونەوانەدا مێجەر نوئیل هاورێ لەگەڵ جەلادەتو کامەران بەدرخانو ئەکرم جەمیل پاشا لەگەشتە درێژەکەیاندا گەیشت بونە مەلاتیە. ئەم گەشتە پەژارەیەکی زۆری بۆ مستەفا کەمال دروست کرد. ئەترسا لەرا پەرینی کورد. فەرمانی گرتنی دەرکردن. بەڵام لەبەر ئەوەی هێشتا بەتەواوی جێگیر نەبو بو کاربەدەستانی ئەوێ بەبیانوی جۆراوجۆر فەرمانەکەیان جێبەجێ نەکردو، نوئیلو هاورێکانی هەڵاتن بۆ حەڵەب. مەستەفا کەمال فەرمانی دەرکرد بۆ هەمو کاربەدەستانی تورك لەکوردستان کە لقەکانی جەمعییەتی تەعالی کوردستانو رێکخراوە کوردیەکانی تر دا بخەنو بەتوندی بەربەرەکانی هەمو چالاکیەکی نەتەوەیی کورد بکەن.

((ئەنەدۆڵو رۆم ئێلی مودافەعەی حقوق جەمعیەتی)) بەکردەوە بو بوە بزوتنەوەیەکی سیاسی بەهێز. لە23ی نیسانی 1920دا یەکەمین کۆبونەوەی ئەنجومەنی نەتەوەیی گەورە لەئەنقەرە کرا. ئەنقەرە ئەوسا شارێکی بچوك بو. لەم ئەنجومەنەدا چەندین نوێنەری پارلەمانی عوسمانیو هیتر بەشدار بون. دەسەڵاتی حکومەتەکەی سوڵتانی پشت گوێ خستو رای گەیاند حکومەتی ئەستەمولّ دیلێکی کەساسی هاوپەیمانەکانە ناتوانێ هیچ بڕیارێ بەقازانجی تورکیا بدات زۆرتر تاقمێ لەنوێنەرە نەتەوە پەرستەکانی ناو پەرلەمانی عوسمانی لەئەستەمولّ پرۆگرامێکی 6 بابەتییان لە28ی کانونی دوەمی 1920دا دانابو، ئەنجومەنی ئەنقەرە بە((پەیمانی نەتەوەیی))دانا.

ئەگەرچی لەوکاتەدا مەسەلەی کورد لەتورکیا بوبو بە یەکێ لەمەسەلە گرنگەکانی تورکیاو، کەوتبوە ناو کۆڕە دەولیەکانەوە، بەڵام لە پەیمانی نەتەوەیی تورکا مەسەلەی نەتەوەیی کورد بەتەواوی پشت گوێ خرابو. لەمادەی پێنجەمیدا باسی رێزگرتنی مافی کەمایەتییەکانی کردبو بەو مەرجەی دەوڵەتانی دراوسێ بەهەمان چەشن رەفتار لەگەڵ کەمایەتیە موسڵمانەکان بکەن. لەمەش مەبەستیان کەمایەتی دینی بو نەك نەتەوەیی.

مستەفا کەمال بۆ جێبەجێ کردنی پەیمانی نەتەوەیی کەوتە کاری جەنگو دیپلۆماسی. ئەفسەرە گەورەکانی سوپا هاودەنگ بون لەگەڵی، دەستی گرت بو بەسەر هێزەکانی لەرۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا کە یەکێکیان ئۆردوی نۆیەمی قافقاس بو، بەناوبانگ ترین هێزی تورك کە لەجەنگا شکستی نەخواردبو. ئەم هێزانەی بەدیلەکانی جەنگ کە لەروسیا گیرا بونو دوای شۆڕشی ئۆکتۆبەر ئازاد کران، وە بەو 130 هەزار دیلەی دوای پەیمانی سیڤەر هاوپەیمانەکان ئازادیان کردن، بەهێز کردەوە. کەمال ئۆردویەکی نوێی لێ رێك خستنەوە. روسیای سۆڤێتیش بەشێکی پێویستیەکانی چەكو تفاقی جەنگیی بۆ دابین کردن. بەگیانی نیشتمان پەروەریو نەتەوە پەرستی بۆ جەنگی سەربەخۆیی تورکیا پەروەردەی کردن.

ئۆردوی نوێی تورك ئەبو بەرەنگاری 5 دوژمنی دەرەکی رابوەستێ" ئەرمەن لەرۆژهەڵات، فەرەنسا لەسیلیسیا، ئیتالیا لە ئەدالیا، یۆنان لەئیزمیر، بەریتانیا لەئەستەمول.

یەکەمین کاری جەنگی لەسەرەتای 1920دا دژی هێزی فەرەنسی لەسیلیسیا دەستی پێ کرد، لەبەهارا توانی دەریان بکا بۆ حەڵەب. فەرەنسا لەوکاتەدا لەکۆبونەوەی سان ڕیمۆدا تەقەللای ئەدا حەلەبو ئەسکەندەرونەو دیمەشقو

لوبنان بكەوێتە ژێردەستی‌و، ئەی ویست خۆی لەسوریا بچەسپێنێ لەبەرئەوە ئەبو کۆتایی بەشەر بهێنێ لەگەڵ مصگفی کمال. لە 30ی مایسی 1920دا لەئەنقەرە رێکەوتنی ئاگربر لەبەینی هەردولادا ئیمزاکرا.

کەمال خەمی فەرەنسای نەما. توانی هێزەکانی خۆی لەجەبهەی ئەرمەنی کۆبکاتەوە. پەیمانی سیڤەر ولایەتەکانی تەرابزون، ئەرزرۆم، موش، وان...ی دابو بەجمهوریەتی ئەرمەنی کەتازە لەئەریڤان دامەزرا بو. دەسەلات درابوە سەرۆك ویلسۆن سنوری نێوان تورکیاو ئەرمینیا جیا بکاتەوە. هێزەکانی تورك، کەبەشێکی گەورەی لەکورد پێکهاتبو، بەسەرکردایەتی جەنەراڵ کاڤم قەرەبەکر کەوتە پێشرەوی بەرەو ئەرمەنستان. لەتشرینی دوەمی 1920دا قارسی گرت. لەهەمان کاتدا هێزی سۆڤێت هەڵی کوتایە سەر ئەریڤان‌و گرتی. بەپێی رێکەوتنی ئەلیکسەندەر پول لە3ی کانونی یەکەمی 1920دا، تورکیا قارس‌و ئەردەهانی وەرگرتەوە بەلام باتومی لەدەسدا. ئاواتی ئەرمەنیەکان کە هەندێکی لەپەیمانی سیڤەردا دانی پیانرا بو لەچاڵ نرا.

بەمجۆرە لەکۆتایی 1920دا مستەفا کەمال مەترسی فەرەنسی‌و ئەرمەنی بەلادا خست‌و کەوتە دانانی پلانی جەنگیی دەرکردنی یۆنانیەکان لەناوچە داگیر کراوەکانی تورکیا.

لە پاڵ ئەم سەرکەوتنە جەنگییانەدا کەمال 3سەرکەوتنی دیپلۆماسی بەدەس هێنا:

1. لە13ی مارتی 1921 پەیمانێکی لەگەڵ ئیتالیا بەست. ئیتالیا گفتی‌دا ئەنەدۆڵ چۆڵ بکا بەرامبەر بەچەند ئیمتیازی ئابوری. لەحوزەیراندا هێزی ئیتالی لەخاکی تورکیا کشایەوە.

2. لە16ی مارتی 1921دا پەیمانی دۆستایەتی‌و هاوکاری لەگەڵ یەکێتی سۆڤیت مۆرکرد. کێشەکانی سنوری لابەلا کرد. تورکیا رازی بو باتوم لەدەس روسیادا بمێنێتەوە، لەبەرامبەر ئەوەدا روسیاش دانی‌نا بەدەسەلاتی تورکیادا بەسەر قارس‌و ئەردەهاندا هەردولا گفتیان بەیەکتری‌دا هاوکاری سیاسی بکەن دژی ئیمپریالیزمی رۆژئاواو، هاوئاهەنگی جەنگیی لەگەڵ یەکتری بکەن.

روس بەردەوام چەك‌و تفاقی جەنگی ئەدا بە کەمالیەکان.

3. لە20ی تشرینی یەکەمی 1921دا رێکەوتنێکی لەگەڵ فەرەنسا ئیمزا کرد. لەبەرامبەر چەند ئیمتیازی ئابوری باشدا فەرەنسە بەلێنی‌دا سیلیسیا چۆڵ بکا. هۆی ئەمەش ناکۆکی قازانجی فەرەنسی‌و ئینگلیزی بو. پشتیوانی

بەریتانی لە پێشڕەوی یۆنـان ئـەبوە هـۆی بـەهێز بـونی دەسـەلاتی بـەریتانی لەدەریای ئیجەداو لەئـە نجامدا دەسـەلاتی بـەریتانی بەسـەر بوغازەکـاندا[65] ئەمەش لەگەڵ قازا نجی فەرەنسا نە ئەگونجا، لەبەرئەوە فەرەنسا هێزەکانی خۆی لەتورکیا کێشایەوە بۆ ئەوەی مستەفا کەمال بتوانێ درێژە بەجـەنگ بـدا دژی یۆنـان.

بەگوێرەی ئەم پە یمانـە هێڵـی جیـا کردنـەوەی سـنوری تورکیـو دەسـەلاتی فەرەنسی دیاری کـرا. لەئـە نجامی ئەمـەدا هەنـدێ پارچـەی لەیـەك دابـڕاوی کوردستـان و بەشێکی گەلی کورد کەوتە ژێر دەسەلاتی فەرەنسیەوە، کەدوایی بۆ دەوڵەتی سوریا مانەوە.

مستەفا کەمال دوای ئەوەی یارمەتی سۆڤێتیو بێلایەنی فەرەنسـیو ئیتـالی تەئمین کرد، هەمو توانای خۆی تـەرخان کـرد بـۆ جـەنگی یۆنـان. لەوکاتـەدا کـەتورك لەجەبهـەی ئەرمـەنی خـەریکی شـەڕبون، هەنـدێ ناوچـەی تـری تورکیایان گرت بـو. لـەمارتی 1921دا هێرشـی یۆنـانی دەسـتی پـێ کـردەوە. چەند شوێنێکی تریان گرت و لەئەنقەرەی پایتەختی کەمال نزیك کەوتنـەوە. پێکادانە خوێناویەکانی سەر روباری سەخاریا لەئابەوە تا ئەیلول بەقازا نجی تورك شکایەوە. لـە پاش زنجیرەیـەك تێکهەڵچـونی سـەخت هێزەکـانی یۆنـان بەتێشکاوی ناچاربون بەرەو دەریای سپی بکشێنەوە.

مستەفا دەستی گرت بەسەر بەشی گەورەی تورکیاو کەوتـە خـۆ ئامـادەکردن بـۆ ئـازادکردنی ئەسـتەمول. لـەدوای شـکانی یۆنـان و هەڕەشـەی کـەمال لەئەستەمول، سەروەزیرانی بەریتانی، لوید جۆرج، داوای لەهاوپە یمانەکانی کرد بوغازەکان بپارێزن. فەرەنساو ئیتالیـا، هـەردوکیان لەگـەڵ کەمالیـەکان رێك کەوت بون، لەبەرئەوە وەڵامی سـەلبییان دایـەوە. هێـزی بـەریتانی خـۆی بەتەنیا لەکەناری ئاسیایی دەردەنیل دابەزی. هێزی تورکیو هێـزی بـەریتانی بەرامبەر یەك راوەستا بون. بەلام لەباتی ئەوەی ئەمە شەڕی لێ هەڵ بگیرسێ، لـە11ی تشـرینی یەکـەمدا رێکـەوتنی مودانیـای لـێ سـەوزبو. رێکەوتنەکـە کۆتـایی بـەگرژی هێنـا. ترافیـای رۆژهـەلات و ئـەدریانوپولی ئەگێرایـەوە بـۆ تورکیا بەرامبەر بەسەلماندنی کۆنترۆڵی دەولی بەسەر بوغازەکاندا.

سـەرکەوتنەکانی مسـتەفا کـەمال گیـانی لە پـە یمانی سـیڤەر کێشـا. لەلایەکەوە روسیای دوژمنی دێرینەی تورك ئەی ویست تورکیـای نـوێ بمێنـێو

بەهێز بێ بۆئـەوەی خـۆی لەبـەر گوشـاری دەوڵـەتانی ئیمپریالیسـتی دوژمنـی شۆڕشی ئۆکتۆبەردا رابگرێو ببێتە ناوچەی لەمپەری نێوان هـەردولا، لەلاکـەی تریشەوە دەوڵەتانی هاوپەیمان ئـەیان ویسـت تورکیـا بمێنـێو بـەهێزبێ بـۆ ئـەوەی لافـاوی کۆمـۆنیزم رای نـەماڵێ. تـا ئـەهات زیـاتر زەمینـەی دەولی پەیمانێکی نوێی ئاشتی، لەباتی پەیمانی سیڤەر، خۆش ئەبو.

لـە20ی تشـرینی دوەمـی 1922دا کۆنفرەنسـی ئاشـتی سـەر لـەنوێ، ئەمجارەیان بەئامادەبونی عصمت پاشای نوێنـەری تورکیـای نـوێ، لـەلۆزان بەسترا. ئەم روداوە خـۆی لـەخۆیا بەڵگـەی دان نـانی هاوپەیمانـەکان بـو بـە هەڵوەشـاندنەوەی پـەیمانی سـیڤەرو، بەحکومـەتی تورکیـای کـەمالیو، بەئامادەیی بۆ بەستنی پەیمانێکی ئاشتی نوێ.

کاتێ کە هێزی کەمالیەکان لە ئەستەموڵ نزیك کەوتـەوە چـەند مـانگ بـو چالاکی سیاسی جەمعیيەتی تەعالی کوردستانو رێکخراوە کوردییەکانی تر کـز بوبو. هەندێ لە ئەندامەکانی هەڵات بون بۆ ئـەملاو ئـەولاو هەنـدێکی تریـان دەستیان لەکاری سیاسی هەڵ گرت بو. لەکۆبونەوەکانی لۆزاندا سـەرکردەکانی بزوتنەوەی کورد لە ئەستەمول، وەئەو دەستەیەی نوێنەرایەتی بەسەرۆکایەتی شەریف پاشا لە پاریس بـو، هـیچ جـۆرە چـالاکیەکیان نەنوانـد. کەسێ نـەبو خواستەکانی کـورد لـەلۆزان بهێنێتـەوە پێشـەوە. بـەڵکو بەپێچـەوانە عصـمت پاشا چەند کوردێکی لەگەڵ خۆی بردبو بۆ لۆزان بۆئەوەی بەهاوپەیمانەکانی بسەلمێنێ" کورد جیابونەوە یا مافی نەتەوەیی ناوێو، ئەیەوێ لەگـەڵ تورکیـا بمێنێتەوە.

پەراوێزەکانی بەشی چوارەم

[1] لینضوفسکی، تاریخ خاورمیانة، ترجمة د. هادی جزایری، تهران: اقبال، **تیرماه** 1337ش، ص 48 ئەم کتێبە کراوەتە عەرەبیش بڕوانە: **جورج لنشوفسكي**، الشرق **الاوسط في الشؤون العالمية، ترجمة جعفر خياط، بغداد دارالكشاف، بلا.**
[2] ه ج
[3] ه ج
[4] ه س، ل53-54
[5] احمد کسروی، تاریخ هیجدة سالة **آذربايجان**، ج2، ض9، تهران: امیر کبیر، 2537، ص600؛ علي دهقان، **رضائيه** یا سرزمین زردشت، تهران: ابن سینا، اسفند1348ش، ص463.
[6] بۆ تەواوی بەیانەکەی مود بڕوانە: عبدالرزاق الحسنی، تاریخ العراق **السياسي الحديث**، ج1، **ط**6، **بيروت: مطبعه دار الكتب**، 1983، **ص**114-115.
[7] بۆ زانیاری زۆرتر دەربارەی رۆژنامەی((تێگەیشتنی راستی)) بڕوانە: د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی راستو شوێنی لەرۆژنامەنوسی کوردیدا، بەغداد:کۆڕی زانیاری کورد، 1978.
[8] هورەویتز، دیپلۆماسی لەرۆژهەلآتی نزیکدا ناوەراستدا، ب2، ل13-14((ئینطلیزی)).
[9] لینضوفسکی، س، ن، ل60.
[10] ه، س، ل58.
[11] دانیال متی، ((رویدادهای ارومیەو کردستان شمالی-دسامبەر 1917 تا ذوئیة1918 در ارشیوهای **نظامی فرانسه**)) **مجله مطالعت كردى. دراسات كردية، ش**1، ثاریس: مرکز تحقیقات انستیتو کرد، کانونی دوەمی 1984، ص46.
[12] ه س، ل53.
[13] الحسنی، س ن، ل85.
[14] دهقان، س ن، ل511.
[15] بۆ نمونة بڕوانة شیعرەکانی مەلا حەمدون، مەلا عارفی صائیبء مەلا کەریمی **ناطيق** لە: د. مارف خەزنەدار، لەبابەت مێذوی ئەدەبی کوردیەوە، بەغداد، 1984، ل151-157.
[16] دەربارەی ثەیوەندی عبدالرزاق بەدرخان لەطەلأ روس بڕوانة: جلیلی جلیل، **نهضة الاكراد الثقافية... ترجمة** باظی نازی، بیروت، 1986، ص161-189؛ اسماعیل حقی شاوەیس،((میر عبدالرزاق بەدرخان))، طۆظاری رۆذی نوآ، ذ7، سلێمانی: تشرینی یەکەمی 1960، ل50-53.

[17] ف. نيكيتين، **العائلة البارزانية، ترجمة د. كاوس قفطان، مجلة** شمس كردستان، ع5، س2، بغداد، اب 1973، ص19-22؛ **مسعود البارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكردية، انتفاضه بارزان الاولى**،1931-1932، **مطبعة** خةبات، 1986، ص21-22.

[18] دةربارةى مةلا سةليمء راثةرينةكةى بتليس بروانة: اسماعيل حقى شاوةيس،((مةلا سةليم ئةفةندى))، طؤظارى رؤذى نوآ، ذ8، سليَمانى: تشرينى دوةمى 1960، ل21-28.

[19] بؤ تةقةلاكانى شةريف ثاشا لةطةلأ ئينطليز بروانة: درايظةر، كوردو كورستان، 1919، ل77-79((ئينطليزى))؛ مس بيل، فصول من تاريخ العراق القريب، **ترجمة جعفر خياط، طبعة بيروت.**

[20] متى، س ن، ل35.

[21] ظاسيلى نيكيتين، كردو كوردستان، ترجمة محمد **قاضى**، تهران: نيلوفر، 1366، ص416.

[22] متى، س ن، ل37.

[23] ه ج

[24] د. محمد جواد شيخ الاسلامى، سيماى احمد **شاه قاجار، ج1، تهران:** طفتار، 1368، ص422-424.

[25] هورةويتز، س ن، ل7.

[26] ه س، ل18-23.

[27] ه س، ل31-33

[28] ه س، ل34-35.

[29] بؤ نمونة هةلَسةنطاندنى كارى ئيجابى شؤرِشى ئؤكتؤبةر لةسةر مةسةلةى كورد بروانة: د. سةيد عزيز شةمزينى **الحركة القومية التحررية للشعب الكردي، منشورات** الاوك، 1986، ص 77؛ **جلال طالبانى كردستان والحركة القومية الكردية،** بيروت: دار **الطلعية**، 1971؛ د. عبدالرحمن قاسملو، كوردو كورستان، وةرطيَرانى عبداللة حسن زادة، بنكةى ثيَشةوا؛ د. كمال احمد **مظهر**، ((ئوكتوبةرو مةسةلةى كورد)) طؤظارى برايةتى، ذ 9، س1، خولى 2، بةغداد، سةرةتاى كانونى يةكةمى 1970، ل4-21.

[30] رفيق حلمى، يادداشت بةشى يةكةم، ضاثكردنةوةى محمدى، ل51.

[31] رةنطة لةهةمو كةس باشتر محةمةد ئةمين زةكى لةسةر ئةمةى نوسى بآ، بروانة: محةمةد ئةمين زةكى كوردو كوردستان، ضاثكردنةوةى سيديان، ل245-251؛ هةروةها: رفيق حلمي، يادداشت، بةشى يةكةم، ضاثكردنةوةى محةمةد، ل 29-33؛ د. كةمال مةزهةر ئةحمةد، كوردستان لةسالَةكانى شةرِى يةكةمى جيهاندا، بةغداد: كؤرِى زانيارى كورد، 1975؛ شةمزينى ، س ن، ل75.

32 شەمزینی ل75، ئەویش رای طویَزاوة لة: عبدالعزیز یاملکی، کردستان وکرد اختلاللری، تهران، 1946، ص62.
33 نیکیتین کرد... س ن. ل417: ئـەمین زەکـی، س ن، ل248: شـەمزینی س ن، ل75.
34 امین زکی، س ن، ل 251
35 شەمزینی، س ن، ل75.
36 الحسنی، س ن، ج1، ل72.
37 هـ س، ل76.
38 هورةویتز، س ن، ل36-37.
39 دةربـارةی ئـەم قۆناغـەی خـەباتی کـورد برِوانـة زنجیرة وتارةکـانی: د. احمـد عوسـمان ابـوبکر، کردسـتان فـي عهـد السـلاَم، طوظـاری((**الثقافـة الجديـدة**))ی بەغدادی، ذمارةکانی سالآنی 1979-1984. نوسـتر لـەم وتارانـەدا ثشـتی بەسـتوة بـة دوکومینتـة بلآوکراوةکـانی ئارشیفەکانی بـەریتانیا. لةهةندآ شـویَنی ئـەم باسـةدا کةلَکی زؤریان لیَ وةرطیراوة.
40 لینضوفسکی، س ن، ل91.
41 **د. احمد عثمان، س ن.**
42 لینضوفسکی، س ن، ل93.
43 بـؤ ئـەو دؤکومیَنتانـەی ثیَوەنـدییان بەخواسـتەکانی ئیَرانـەوة هەیـة دةربـارةی دەسکاری کردنی سنورةکانی ئیَرانـی- تورکیء ئیَرانـی- روسـی برِوانـة: د. جـواد شیَخ الاسلامی، اسناد محرمانـة وزارت خارجـة بریتانیـا دةربـارة قرارداد 1919 ایران وانطلیس ل111و 118و 126و 128و 146و 185و 204.
44 هورةویتزز، س ن، ل38-39.
45سلیمان موسى، **الحركة العربية- المرحله الاولى للنهضـة العربيـة الحديثـة** 1908-1924، بیروت: دار النهار، 1986، ص 461-479.
46 لینضوفسکی، س ن، ل93.
47 هـ س، ل94.
48د. احمد **عثمان** ابوبکر، س ن، حلمی، یادداشت، بەشی یەکەم، ل49-59.
49 ویلسون، ل127-128.
50 د. احمد **عثمان**، س ن.
51 ویلسون، میسوثوتامیا 1917-1920، ل87.
52 هـ س، ل129.
53 دةربـارةی ج ت ك وریَکخـراوة کوردییـەکانی تـری ئـەو زةمانـة برِوانـة: **جـلال طالبانى، كردستان والحركة القومية الكردية بيروت: دار الطليعه، 1971" د. عزيـز شمـزيني، الحركة القومية التحررية للشعب الكـردى، مـن منشـورات الاوك، نيسـان** 1986، ص 83-

86. د. عبدالستار **طاهر** شريف، **الجمعيات والمنظمات** و الاحزاب **الكردية** في نصف قرن1908-1958. اسماعيل حقى شاوةيس، خةباتى طةلى كورد لةرؤذةكانى جةنطى طيتى يةكةمين لةدةرةوةو ناوةوةى كوردستان، طؤظارى رؤذى نوآ، ذ9، سليمانى، كانونى يةكةمى 1960، ل24-30.

[54] وةكو مامؤستا شاوةيس ئةلآ نةتةوةثةرستةكانى تورك ناويان لةم طؤظارة نا بو((جن)) واتة جنوكة، هةندآ لةذمارةكانى((ذين)) سةرلةنوآ لةلايةن محةمةد ئةمين بوزارسلانةوة لةسويد ضاث كروانةتةوة.

[55] د. بلةج شيَركؤ، **القضية الكردية، طبعة بيروت، ص** 78.

[56] نويَنةرايةتى نةتةوةى ئةرمةن، يادداشتىَ دةربارةى مةسةلةى ئةرمةن، لةندةن، 1918.

[57] ميجةر نوئيَل تيَبينى دةربارةى دؤخى كوردستان، 1919.

[58]شيَركؤ، س ن، ل80.

[59]سةرضاوة بةريتانيةكان ئةلَيَن نويَنةرايةتى كورد؛ سةيد عةبدولقادر، مولان زادة رةفعةت بةط، ئةمين عالى، ئةمين بةط، بون.

[60] شيَركؤ، هـ ج.

[61] لينضوفسكى، س ن، ل98.

[62] تيكستى كورد ئةم بةندانة لةيادداشتةكانى رفيق حلمى وةرطيراوة، زؤر لةنوسةرانى كورد دةربارةى ئةم بةندانةى ثةيمانى سيظةر شتيان نوسيوة، لةناو ئةوانةدا هةنديَكيان جيَطةى تآ رامانن، بؤ نمونة برِوانة: محةمةد ئةمين زةكى، س ن، ل252-255؛ د. كةمال مةزهةر ئةحمةد ، ((سةرنجدانيَكى نوآ بةرامبةر ثةيمانى سيظةرو مةسةلةى كورد)) طؤظارى برايةتى، ذ7 ، س1، خولى2، بةغداد، ناوةراستى تشرينى يةكةمى 1970، ل15-19.

[63] لينضوفسكى، س ن، ل107-109.

[64] بؤ ئةم بةشة كةلَك وةرطيراوة لة: ريضارد رابينسون، جمهورى اول تركية، ترجمة ايرج امينى، تهران، كتابفروشى تهران، 2536، محمد توفيق، كةمال ئةتاتورك،ــ ترجمة اسمعيل فردوسى فراهانى، ض2، تهران، نشريات نامة عراق، 1318؛ زنجيرة وتارةكةى د. احمد **عثمان** ابوبكر.

[65] لينضوفسكى، س ن، ل105.